

זיכרונות עדה גולומב

ראיינה וכתבה: יעל מדיני

פתח דבר - יעל מדיני

כמה וכמה פעמים בשנים האחרונות ניסו בני-משפחה לדבר על לבה של עדה, כי תעלה על הכתב את זיכרונותיה. היא דחתה את הבקשות האלה. טענתה העיקרית הייתה כי אין לה פנאי לכך, כי אין לה אפשרות להתמסר לכתיבה כזאת בצורה שיטתית ומסודרת. ואולם גם אם הייתה טענת "חוסר הפנאי" טענה הגיונית בהחלט במציאות חייה הפעילים, נדמה לי כי עמדו לפני עדה שני מכשולים נוספים:

ראשית, לא האמינה ביכולתה לתאר את קורות חייה - כאילו ראתה בזה מבצע ספרותי הנמצא מעבר להישג ידה.

שנית - אולי חרדה לחזור ולצלול במאורעות חייה ולתרגמם לשפת הכתב; אולי חרדה מפני ההבדל שיזדקק לעיניה בין חוויותיה אצורות-הרגש ובין תיאורן הקר על הנייר הלבן.

עם התקדמות מחלתה של עדה, כאשר נחקקו רישומם של אותות המחלה לבלי הימחות, חזר וניעור רעיון כתיבת הזיכרונות. עכשיו, הייתה הרגשה, אולי ידבר הדבר אל לבה.

ניסיתי אליה דברים. ואכן ניאותה.

הצעתי כי נקבע לכך יום קבוע ושעה קבועה וכי שתינו נשתדל להכניס את עצמנו למסגרת של "עבודה".
"ננסה", אמרה.

*

כאשר באתי לפגישה הראשונה, ישבה כילדה נכלמה. כאשר פתחתי את המחברת, הסמיקה. "מה אומר?" לחשה מתוך בושה. המסגרת הבלתי-טבעית שכפינו על עצמנו הביאה אותנו במבוכה. התמלאנו דמעות.

אמרתי לה: "תראי, רק תתחילי וזה ילך".

"במה אתחיל?"

"סתם ככה - בזיכרון הראשון", עודדתי אותה.

צחקה: "ככה להתחיל בזיכרון הראשון? טוב, אומר לך מה הזיכרון הראשון. הייתי אז בת שלוש. היה לי חבר בן-גילי, שמו היה יוס'קה. גרנו באותה חצר. יום אחד רצה לומר: 'אני בן שלוש שנים'. ברוסית קיים כלל לשוני מורכב לנטיית הרבים של המילה 'שנה'. יוס'קה טעה בנטייה הזאת ואני תפסתי את הטעות שלו. רצתי אל ממה וסיפרתי לה מה אמר יוס'קה והוספתי את התיקון לטעות שלו. ממה חייכה חיוך כזה - חם ונפלא".

ככה התחילה. אז נפרץ הסכר והסיפור החל לשטוף מפיה.

*

פגישותינו התקיימו פעמיים בשבוע, בימים ובשעות קבועים (הפגישה הראשונה הייתה ב-7.5.1970 והפגישה האחרונה הייתה ב-19.8.1970).

בבואי לפגישה, הייתי מוצאת אותה מוכנה ומחכה. ידעה מה היא רוצה לספר באותו יום. לפעמים ביקשה קודם-כל למלא משהו שהחסירה בפגישה הקודמת. לפעמים רצתה לחזור לפרשה קודמת ולהיווכח אם הצליחה ללבנה כראוי.

קל היה להתחיל את הפגישה. קשה היה לסיימה. סיפור רדף סיפור, רעיון רדף רעיון, דברים התקשרו זה אל זה. קשה היה לנתק את חוט הסיפור בצורה מלאכותית של "שלום ולהתראות בפעם הבאה". עד הסוף לא הסתגלנו למשטר הזה.

עדה ידעה לספר ואהבה לספר. בכל משפט ומשפט היה חבוי פאתוס עדין, רגש הומה ושאר-רוח. במרוצת הפגישות, כאשר נוכחה לדעת עד כמה תוסס אוצר זיכרונותיה, עד כמה כוחה איתה לספרו, עד כמה גדול ערכו בהיותו כתוב וערוך על נייר, עד מה היא נהנית מ"עבודתה" - היה נדמה לי כי היא מצטערת על שלא עשתה את ה"עבודה" בעצמה, בעודה במלוא אונה. לו כך היה, והיא הייתה מריקה אל הנייר באופן בלתי-

אמצעי מחשבות ורגשות, הערות והארות, הרי הייתה מעשירה את החומר עשרת-מונים. סיפורה של עדה היה דרמטי. הייתה סוחפת את שתינו מקוטב של צחוק אל קוטב של בכי. מחדש ובקלות חוותה חוויות מימים-עברו והציפה בהן גם אותי. בעצם נדמה היה כי אין אלה חוויות עבר, אלא חלק חי של נפש פעילה.

מפגישה לפגישה הלך מצב בריאותה של עדה והחמיר. כאשר התחלנו בעבודתנו, יכלה עוד לדבר כמעט באופן רגיל, יכלה ללכת ולעשות כמה מלאכות קלות. בפגישות האחרונות הייתה רתוקה למיטה ודיבורה הומר בכתיבה.

וכל אותה עת ליהטה באוויר החרב המתהפכת. ההכרה הייתה חדורה בכך. דהרת המחלה לא הותירה ספק בכוחה לגבור על הכל - על עצם חיותה של עדה, על שזירת סיפורה.

*

כמה מילים על עצם עריכת הדברים מתוך "מחברת הזיכרונות".

העריכה הייתה בעצם מלאכת העתקה. נשמרה בה נימת הסיפור - משפטים פשוטים וקצרים, לפעמים מילים בודדות. אומנם מקיפים הדברים תקופה היסטורית ויש בה נגיעות למאורעות היסטוריים ולשמות ידועים, אך אני, מצדי, לא השלמתי את היריעה מבחינת תוספות של תאריכים ופרטים מדויקים על מאורעות. מבחינה ספרותית לא הוספתי תיאורים של צבע ומראה, לא לגבי דמויות ולא לגבי נוף וטבע. קביעות שקבעה עדה - רשמתי אותן כנתינתן, ללא הרהורי ביקורת והרחבה. קרוב לוודאי כי לו ניתן לה, הייתה עדה מרחיבה את הדיבור ומסייגת אותו בנושאים מסוימים - בייחוד בענייני חברה וציבור. לפיכך ברצוני לחזור ולומר - דברים רבים בחוברת זו אמרה עדה כדיבור ספונטני וראשון.

רק בתחומים ספורים שלחתי את ידי: בסיפורה של עדה היו הקדמות רבות של מאוחר למוקדם. אלה ערכתי ושיבצתי בסדר כרונולוגי.

סוגריים בסיפורה של עדה הותרתי בסוגריים - כחלק מגוף הסיפור.

כאשר, לעתים, נראה לי ראוי להוסיף כמה מילים משלי - סגרתין בסוגריים והוספתי בסופן את חתימתי. כמה דברים על קרובי משפחה וחברים הותרתי כדיוקנאות נפרדים ושיבצתי בתקופתם.

חילקתי את החומר לפרקים גדולים ובמקומות שניתן - חילקתי את הפרקים לקטעים. הצבתי בראשם כותרות. נראה לי כי חלוקה זו תקל על הקריאה ולא תפגום בשטף הסיפור.

לבסוף ברצוני להוסיף כי בשלוש גזרות החטאתי את המטרה בעבודה זו.

האחת - אי ידיעתי את השפה הרוסית. עדה הרבתה להשתמש במילים ובניבים רוסיים. לא יכולתי אפילו להעלותם על הכתב ונאלצתי להזדקק לתרגום עברי של עדה, תרגום אשר לא תמיד סיפק אותה עצמה.

שנית - ברי לי כי לא תמיד ירדתי לסוף כוונתה.

ושלישית - מילים רבות נשמטו מאוזניי במהלך הסיפור. משום שלא עמדתי על כך בשעתו, לא ידעתי איך למלא את החסר לאחר מכן.

*

כאשר ראיתי את עדה בפעם האחרונה בבית לפני שלוקחה לבית החולים, רשמה לי במחברת: "מה תעשי עם כל זה?" היא הסתכלה בי בעיניה הגדולות, החכמות והאמיצות. הישרתי מבטי אליה ואמרתי לה כי אעבור על הדברים ואעתיקם לנקי. הוספתי כי רבים, ודאי, ירצו לקראם.

היא חייכה.

נדמה לי כי בחיכה גילתה את מבוכתה על כי היה לה הדבר לרצון.

אבא

בית הורי

אבא נולד בפינסק. חמישה ילדים היו במשפחה: אסתר, אבא, וולודיה, יוסף וגוטה.

הייתה זו משפחה יהודית טיפוסית: האב ישב על ספרי הקודש כל היום והלילה ולמד לימוד לשמו. האם עשתה לפרנסת הבית, עסקה במסחר עצים. האזור היה משופע ביערות. אבא היה מספר שכאשר היה זקוק לכסף כדי לשלם למלמד של החדר שבו למד, לא עלה על דעתו לגשת אל אביו. הוא היה ניגש אל אמו

שעמדה בחוץ, בקור, חולשת על הפועלים, באצבעות קפואות הייתה שולה את המטבעות מארנק הכסף. האם הייתה "בבוסיה" המפורסמת, אשת-חיל יהודייה כפי שמתארים הסיפורים היהודים מאותם ימים. דמות קלאסית. הייתה חכמה, פיקחית, ידועה בעיר, מושלת ביד רמה בבית ובעסק. כמובן מאליו קיבלה את התופעה של בעל שאינו עוסק במלאכה כלשהי ואינו דואג למחיית בני הבית, אלא יושב על התורה. הוא, לעומתה, היה שקט, אציל, נעים. אותו אהבו הילדים ואילו את האם העריצו.

בבוסיה הייתה מעמידה חלב להחמצה. השמנת הייתה עולה ומגלידה למעלה. בבוסיה הייתה אורה את השמנת ומוכרת אותה. את החלב החמוץ הייתה יוצקת על תפוחי-אדמה מבושלים ומגישה לילדים (גם ממה וגם הדודה אנה שמרו טינה לחמות בשל מעשה מסחרי זה - אבא והדוד וולודיה לקו בבריאות רופפת עוד מילדותם ובבוסיה - במקום להזינם בשמנת - לא היו עיניה אלא לבצעה).

אבא למד בבית-ספר רוסי בפנינסק. נפל משהו חמור בינו לבין הנהלת בית-הספר על רקע תמונתו של הצאר. מה קרה - לא ברור. על-כל-פנים - הוא נאלץ לעזוב (או לברוח) את הבית. היה אז בן 15. הוא הגיע לעיר אחת ובכיסו רק שלוש אגורות. הלך ברחוב וראה ענבים שאינם בנמצא בפנינסק שבליטא הצפונית. נתאווה להם בכל מאודו וקנה ענבים בכל שלוש האגורות. לא היה אכפת לו מה יהיה אחר-כך. העיקר היה לטעום מה זה ענבים. לא זכור איזה גלגולים עבר אחר-כך ואולם סופו שהגיע לוורשה. קיימת תמונתו כשהוא בן שבע-עשרה בתלבושת של הפוליטכניקום בוורשה.

בוורשה הכיר את חיסין שהיה גם הוא סטודנט. למד בפקולטה לרפואה. מאז התחיל הקשר העמוק ביניהם. אבא היה כמובן רגיש לכל צורה של עוול חברתי ואולם הדבר לא התבטא אצלו בצורך להשתייך לתנועה סוציאליסטית. הרעיון הציוני מילא אותו כליל. היה קנאי לו (לא בניגוד, אבל במשולב - ד"ר חיסין אמר פעם לברל: "גם אני באתי לארץ בחולצה אדומה").

בוורשה התחולל אז פוגרום. אבא היה עד לכך. במו עיניו ראה איך נשפך דם יהודי. הזעזוע הזה לא הרפה ממנו כל ימי חייו.

לאחר הפרעות האלה כתב אבא לאביו בפנינסק ובו שפך את לבו ופרש את מחשבותיו בקשר למצבו של העם היהודי וכיצד הוא רואה את חייו ואת תפקידו בעולם היהודי (מכתב זה נכתב באידיש כאשר היה האב בן 21. הוא פורסם ב"דבר" במלאת שלושים שנה למותו, בכ"ח אדר א' תש"ג. להלן קטעים מתוך אותו מכתב שתורגם בידי ד. זכאי. י.מ.)

ורשה, 12 בדצמבר 1881

"אב יקר ונכבד!"

אבא, אבא! מה אומלל אנוכי! כמה גדול ועמוק אסוני ולבי מלא ועובר על גדותיו ואין לי בפני מי להשיחו. משפחתי גדולה ובכל המשפחה הגדולה הזאת אין גם אחד אשר יבין לרוחי, אשר לפניו אשפוך שיחי ואחלק עמו את רעיונותי והרגשותי. - אבא, בנך הנני, אתה חניכתי, אולם אינך יודע אל נכון מי ומה אנוכי, אינך יודע אותי כאשר על האב לדעת את בנו. אין אני מאשים אותך, אני הוא האשם, כי מעולם לא הייתי גלוי לב לפניך ומעולם לא שיתפתי אותך במחשבותי העמוקות וברגשותי החמים והקדושים ביותר. אולם עלי לשים פעם קץ לדבר הזה, אם כי לא לעונג יהיה לך, להיפך - הוא יצער אותך ויכאיב. אולם אעשה זאת הפעם, כי רוצה אני שתכירני פעם, שתבין ולא תטעה בי.

וכל מה שיש לי לאמר לך אפשר לי להביע בשתי מילים. שתי תיבות אלו הן 'יהודי אנוכי'. כן, יהודי אנוכי וליהודים אני מסור בלב ונפש. לבי מלא אהבה לעמי האומלל, ומחשבותי נתונות כולן לעבר היהודי, להווה שלו ולעתידו. נשמת אפי כולה - יהודים. עוד בהיותי במחלקה השישית החילותי לחשוב על המקצוע שאבור לי כדי שאחיה לא רק למען עצמי, למען כיס הזהב, אלא גם למען אחי ואחיותי.

והנה משום מה החלטתי להיכנס אל האקדמיה לחקלאות במוסקבה, כדי שאוכל לשרת את עמי, עם ה' האומלל, כדי שאוכל לחיות למענם ואיתם בכל מאמצי כוחי. זכורני, אבא, כי פעם אמרתי לך זאת ואתה היית מאוד לא-שבע-רצון מזה. יודע אני יפה, כי אדיר חפצך הוא לראות אותי מהנדס או טכנאי מאושר --- כל איש ואיש ומחשבותיו על האושר: זה מוצא אותו בכסף, וזה בכבוד וזה בתענוגות ובשם גדול - בעניינים רבים ושונים. לי אין כל אלה יכולים לתת אושר. רק בידיעה זו אושרי: שאני ממלא את החובה הקדושה ביותר המוטלת על כל איש - להיות שייך לעמי ולהועיל לו. נניח כי אני מתכוון להיות דוקטור. ודאי ארוחתי תהיה שמנה ולא יחסר לי כל. אולם האם אהיה מאושר? האם יהיה לחיי איזה עניין שהוא מלבד האכילה והשתייה? הא כיצד? מכל עבר וצד הודפים ומענים את אחי ואחיותי ואני אשב לי מן הצד, אעשה עצמי כלא רואה וכלא שומע ואמלא כיסי זהב! במה אשתיק את מצפוני? הלא יאכלני חיים! ודאי תשיב לי ותאמר כי אני

לבדי הן לא אוכל לעזור ואני יחידי לא אשנה את סדר העולם. אכן זוהי תשובת שווא למצפון! ודאי אני כשלעצמי איני אלא טיפה מן הים, אולם הים כולו אינו אלא טיפין-טיפין. אילו סירבה כל טיפה וטיפה ללכת אל הים באמרה, וכי אני עצמי לבדי יכולה אני ועושה ים, כי אז היה הים חרב. כל איש ואיש מצווה ומחויב לעשות את המעט שניתן לו לעשות ואז אפשר שיהיה נעשה דבר-מה גדול ונשגב ---

הדור הצעיר יכול להבין את הפסוק: 'העם ההולכים בחושך ראו אור גדול יושבי בארץ צלמוות אור נגה עליהם'. היהודים שראו פעם אור גדול, אפשר להם כי יצאו שוב מאפילה לאור גדול; היהודים אשר זרח עליהם פעם שמש, אפשר להם כי יצאו שוב מארץ צלמוות, מרוסיה האפלה אל ארץ אור!"

עלייתו הראשונה של אבא כביל"וי

הוצאת הרעיון הציוני מהכוח אל הפועל באה כתוצאה מחוויות הפוגרום בוורשה. דחף החוויה האישית. אז, כנראה, נקשר הקשר ההדוק עם קבוצת הביל"ויים ותוכנו תוכניות הנסיעה לארץ (לא קראו לזה אז "עלייה"). ללימודים בפוליטכניקום לא היה ערך "מעשי" בעיני אבא כמו לנסיעה לארץ והוא לא סיים את חוק הלימודים במכון. לתוך מערכת ההחלטות והתוכניות הזו נשתרבו גורם הגיוס לצבא הרוסי. מועד גיוסו של אבא הלך וקרב. כדי לחמוק ממנו, הוא החליט להקדים את תאריך נסיעתו. הוא יצא כשבועיים לפני חבריו ולפיכך היה הוא הראשון שדרך על אדמת הארץ כביל"וי. היה אז בראשית שנות העשרים.

הוא הגיע ליפו והתאכסן במלון של בקר - סבו של משה כרמי. כאשר הגיעו חבריו, הם הלכו כקבוצה אחת למקווה-ישראל. המשגיח היהודי [אליהו] שייד לא קיבל את הסטודנטים היהודים ברצון, כי לא האמין בכוח עבודתם לעומת כוח עבודתם של הפועלים הערביים. כל היום היה מחמר אחריהם וצועק: ארבייט! בני החבורה ביקשו להעמיד אותו בפני עובדת יכולתם והחליטו לערוך תחרות ביניהם ובין הערבים. כדי שתוצאת התחרות תהיה תוצאה ניצחת שאין אחריה עוררין, החליטו הביל"ויים שבא כוחם יהיה הבחור החלש ביותר ביניהם. זה היה אבא. הוא התחרה בחפירה במעדר עם ערבי. חפר ויכול לו. כך ניצחו הביל"ויים בתחרות.

באותם ימים מת קרל נטר ואבא היה בין חופרי קברו.

ממקווה ישראל עברה קבוצת הביל"ויים לראשון לציון ואחר כך לגדרה. עבדו כפועלים אצל האיכרים. ראו את הגשמת חלומם הציוני האישי בעיבוד ממשי של אדמת ארץ-ישראל.

גולת הכותרת של חיי אבא באותה תקופה הייתה ירושלים. הוא עלה לירושלים ובה נפגש עם שני אישים: אליעזר בן-יהודה ויחיאל מיכל פינס. ניתן לומר כי פגישתו עם פינס הייתה לו פגישה גורלית. פינס היה דמות מעניינת ואישיות כבירה. נבעה ממנו סמכות רוחנית, יהודית וציונית. אבא חתר תמיד למצוא מקור עשיר כזה ועכשיו - משמצא אותו - נצמד אליו. אבא ראה את עצמו כתלמידו של פינס. אמר תמיד כי הפגישה איתו עזרה לו לעצב את עצמו ואת עצמיותו.

פינס היה אז בא-כוחם של "חובבי ציון" בארץ. הוא לא היה רק יהודי דתי, אלא ממש יהודי תורני ואולם ברעיונותיו בקשר להתפתחות היישוב בארץ הגה ועודד רעיונות חילוניים. ה"כוללנים" ראוהו כעוכר ישראל וגמלו לו על התלהבותו הציונית בחרם. שאר-הרוח של פינס היה שאר-רוח מלא תקיפות ועל-כן ידע לעמוד בחרם. על רקע זה ניתן להבין עד כמה היה מאושר לפגוש את חבורת הביל"ויים הצעירים. עט עליהם כצמא על מקור מים חיים. הוא דאג להם ללא הרף ובצדק נחשב ל"אבי הביל"ויים". בתו של פינס (אשתו של יליון) כתבה לימים זיכרונות ובהם תיארה כיצד הייתה מתלווה לאביה בנסיעותיו כשהיה מיטלטל מירושלים לגדרה, כדי לעמוד מקרוב על חייהם והתפתחותם של אחיו הצעירים.

לפגישה עם אליעזר בן-יהודה היה גוון אחר. לבן-יהודה הייתה צמודה הילת תחיית השפה העברית. הוא נהג כמשוגע. היה נכנס לחנות ערבית ומדבר עברית. טען שבדרך אחרת לא תזכה החייאת העברית בהצלחה. בתקופת עין-סינייה הייתה משפחת בן-יהודה באה לעתים לביקור וחמדה, אשתו השנייה של בן-יהודה, הייתה מספרת איך הוא לימד אותה את השפה. הוא היה מדבר אליה עברית וכל הזמן מלמד אותה מילים חדשות היא הייתה מדברת איתו רוסית ואולם היה עליה לומר בעברית את המילים שנלמדו. הייתה מוכשרת כשד וככה למדה מהר.

אבא לא אהב את בן-יהודה כאדם. בתקופת העלייה השנייה קרה משהו ביניהם על רקע כספי. המקרה הולך לידי קרע. לאחר מזאת הייתה התכתבות בין ממה ובין חמדה בנושא זה. כאשר חלה אבא בבית אמזלג, בא בן-יהודה לבקרו. אבא לא הרשה להכניסו לחדרו ובן-יהודה הלך כלעומת שבא.

באחת משיחותיו עם אבא, כשרצה פינס לתאר תכונה מסוימת אצל בן-יהודה, סטה לרגע מן העברית שדיברו תמיד ביניהם ונקט בביטוי רוסי. אמר עליו ברוסית "נפש מכורה".

אולם בתקופה הביל"וית ראה אבא בפינס ובבן-יהודה - בשניהם - את "המרכז הרוחני", ודבק בהם. החיים הרוחניים היו דרושים לו ועל-כן לא רצה לעזוב את ירושלים. נתעוררה, כמובן, בעיית הפרנסה. פינס הרהר אז את רעיון תיעוש ירושלים ובהשראתו הוחלט לפתוח בית מלאכה לחרטות בעץ-זית. אבא וחברו רוזובסקי הלכו אז אל הערבים ולמדו אצלם את המלאכה. לאחר מכן פתחו בית מלאכה שקורא לו - ביוזמתו של פינס - "שיבת החרש והמסגר". כך היה כתוב על השלט ובקיצור כינו את המקום בראשי תיבות - "שה"ו".

העסק זכה לתקופת שגשוג. "חובבי ציון" עשו ברוסיה פרסומת לבית המלאכה. הגיעו משם הזמנות רבות. כדי לבצע את העבודה הושקע ממון רב בקניית חומרי גלם ובעבודה. לבסוף, לאחר שנשלחו המוצרים לרוסיה, לא הגיעה בחזרה התמורה הכספית. ארגון המכירה היה לקוי ולעסק הגיעה תקופת שפל שנסתיימה בסגירת בית המלאכה.

לאחר המפולת הכלכלית של שה"ו ניסה אבא להיאחז בכל הבא ליד כדי למצוא יכולת קיום בירושלים ולא לעזוב אותה. בין השאר שלח ידו במלאכת תיקון גרביים ע"י מכונה.

בתקופה הירושלמית גר אבא עם חברים בחדר שכור. הם היו חמישה. אחד מהם היה השותף רוזובסקי (זהותם של יתר השלושה וקרבתם לאבא אינה נהירה). בחדר עמדו ארבע מיטות. לפי תור היו ארבעה ישנים ואחד יושב וקורא. היה להם מעיל אחד. הקורא היה מתעטף בו.

תקופת "העלייה הביל"וית" של אבא נמשכה ארבע שנים. רוב הזמן עשה בירושלים. באותה תקופה נרכשה אדמת גדרה על ידי "חובבי ציון" ולכל אחד מהביל"ויים יועדה בה נחלה. חברי אבא בגדרה לא חשבו שהוא יישאר בירושלים לעולם ושמרו לו על נחלתו. הגיעה השעה שבה היה צריך לעשות את הצעד ולהתנחל.

לגבי אבא היה צד בלתי-נעים בפרשת חלוקת הנחלות. הוא סלד מהאווירה שאפפה את המשא-ומתן סביב חלוקת הנחלות וכן את הפרשתן לביל"ויים כ"הפרשת מתת". על-כן סירב לקבל את נחלתו, והנה מצא את עצמו בין הפטיש והסדן: נחלה לא ניאית לקבל ובירושלים הגיע עד פת-לחם. המוצא היחידי היה חזרה לרוסיה. הוא נפרד מחבריו ומירושלים. והנה בדרכו לעלות לאונייה פקד אותו משבר והוא נוכח כי אינו יכול לעזוב את הארץ. אז כתב את מכתבו המפורסם לפינסקר ברוסיה ובו תיאר את המשבר שהתנסה בו והביע את הרגשתו-אמונתו-מסקנתו, כי לא הארץ היא הזקוקה לו אלא הוא הזקוק לארץ, ומשום כך, אמר, הוא מושיט ידו לנדבה. כך נטתה הכף במלחמה הפנימית שהתחוללה בו והוא נסע לגדרה לקבל את נחלתו.

(ברשימה שכתב אליהו "הביל"וי יעקב שרתוק - למלאת שלושים שנה למותו" ואשר נתפרסמה ב"דבר" בכ"ח באדר א' תש"ג, 5.3.1943, מובא קטע ממכתב שכתב יעקב שרתוק לד"ר פינסקר בשנת 1886. נראה לי כי קטע זה, המועתק להלן, לקוח מאותו מכתב ידוע. י.מ.).

"רק לאחר זמן ממושך של חיים במולדת היקרה החיליתי להבין, לחוש אותה, כלומר, להבין ולחוש את אהבתי אליה. ואז, אז ראיתי, כי אני זקוק למולדת יותר משהיא זקוקה לי. יותר מזה, היא יכולה להתקיים ולחכות בשקט לתקומתה ללא השתתפותי, בעוד קיומי לא ייתכן בלעדיה. מחוץ לארץ-ישראל ובלעדיה הנני ולא כלום. ומשהגעתי תוך הרגשה עמוקה למסקנה זו, החיליתי להתבייש בפני עצמי. הנה מהיום הראשון לבואי לירושלים קיבלתי אה מחייתי מקרן של חסד, ביתר פשטות, התקיימתי מנדבות. --- החיליתי לבסוף רואה את חיי הטעם של העובד הארץ-ישראלי כאושר עליון שנפל בחלקם של בחירים מעטים. ובעד אושר עליון זה שנפל בחלקי עוד מוסיפים לי גמול, האם אין זו קבצנות מגונה? התחלתי להביט בבוז על עֵבְרֵי העיוור. השווייתי את עצמי לאחרון אנשי החלוקה בירושלים."

התחילה אז פרשת ההתנחלות בגדרה. הכל היה ראשוני בתכלית וחוכמת התכנון מראש לא הייתה ידועה למתנחלים. על כל צעד ושעל צצו בעיות חמורות שלא נמצאו להן פתרונות. חצר האיכר הרוסית עמדה לפני עיניהם כמופת של ביצוע, ואז הובן כי במרכזה של אותה חצר עומדים הבעל והאישה, עזר זה לזו וזו לזה. בחבורה הביל"וית היו רק שתי נשים: האחת הייתה אשתו של ישראל פיינברג והאחת - האישה אשר במרוצת הימים נישאה לד"ר חיסין. אז הוחלט בין החברים לנסוע חזרה לרוסיה כדי לקחת משם נשים. במילים אחרות, החליטו "להתחתן סתם".

לימים, כאשר סיפר אבא בפרשה זו במסגרת המשפחה, טפחו על פניו הילדים הגדולים - רבקה ומשה - את ההחלטה "להתחתן סתם". טענו כי החלטה זו הייתה פראית, בלתי-אנושית. אבא ענה להם: "אתם לעולם לא תגיעו לשיא ההקרבה (ולמים), כאשר אבא שלנו, משה, טפח על פניו את הרפיית המתח החלוצי בדורנו לעומת המתח החלוצי ששרר בין בני דורו, סיפר לנו כי גם אביו היה מדבר אליו באותם מונחים והיה אומר: "אתם לעולם לא תגיעו לשיא ההקרבה". ואולם משה סתם ולא פירש לאיזה תחום מחיי האדם ייחד אביו את המילים "שיא ההקרבה". (י.מ.).

תוכניתו של אבא הייתה לבוא לפינסק, לשטח את הבעיה בפני אמו רבת-התושייה ולסמוך עליה במציאת פתרון. וכך עשה. נערכו כמה פגישות "רומנטיות", שלא הולידו לשום דבר. לבסוף נמצאה בחורה אחת ויחידה, תופרת במקצועה, שנראה כי ניאונה לקשר ולתנאי העלייה לארץ. אולם ברגע האחרון נמלכה בדעתה ודחתה את הבחור (אישה זו הגיעה בכוחות גורלה-היא לארץ והתיישבה בה. הייתה אומרת: "משה שרת יכול היה להיות בני" ועל זאת הגיב אשר: "לא עלה על דעתה שגם לממה היה חלק בעסק הזה"). בסופו של דבר נייער אבא את חוצנו מכל עניין השידוכים ועזב את פינסק.

על פרשה זו הייתה ממה אומרת "הוא ברח מהליטאיות, מהמעשיות, מהחישוב הכספי שעטף כל דבר. הבחורות שם היו חדלות להיות נשים והופכות לגברים והוא לא נשא טיפוס כזה לאישה".

בינתיים התעניין אבא גם במה שנעשה מחוץ ל"תחום השידוכים". הדבר היה בסביבות 1890 והמרכז היהודי-ציוני היה באודסה. פה ישבו אחד-העם ופינסקר. פה היה מרכז של תנועת "חובבי ציון".

ועל כן נסע אבא לאודסה והתיישב בה. כדי להתפרנס הלך לעבוד בעיתון רוסי כעיתונאי, ככתב. שם העיתון היה "הגיליון האודיסאי".

כדי לגור היה צריך לשכור חדר. הוא התנסה בחדרים שכורים אצל משפחות שונות, אבל אף באחד מהם לא האריך ימים משום שהיה זקוק לתנאי-חיים טובים מיוחדים. מבחינה גופנית היה אדם חלש וידוע-חולי. הוא לא היה מסוגל לעבוד יום תמים ברציפות. בצהרים היה מוכרח להיכנס ממש למיטה ולישון כמה שעות טובות. כאשר היה מתעורר מאוחר אחרי-הצהרים היה מרגיש רענן והיה מסוגל לעבוד עד שעת-לילה מאוחרת. נוסף על כך היה שותה תה עז וחם כמעט כל הזמן. באחרו בנשף היה זקוק למחם רותח ומזמזם שיהיה מוכן לחליטת תה בכל עת.

והנה סוף-סוף הולכה אותו יד הגורל למשפחת לב והוא ניסה את מזלו בחדר שכור בדירתה. במשפחה זו היו שתי בנות בכירות - בנות גילו - שעבדו כל היום בהוראה ולימוד. הן היו שוכבות לנמנם קצת לפנות ערב וחוזרות ומתעוררות אחר-כך כדי לשוב לפעילות בשעות הלילה. כך יצא שבשעות הלילה שבהן אהב אבא לעבוד היה הבית סביבו שוקק חיים והתה היה מוגש בלי הרף. מייד הרגיש כי בחדר שכור זה הגיע אל המנוחה ואל והנחלה. הבת הבכירה הייתה הדודה סאשה - אמו של עזרא - ואילו אחותה הצעירה ממנה בשנה לא הייתה אלא העלמה פאניה לבית לב הלוא היא ממה שלנו.

ממה

לאביה של ממה הייתה חנות בדים והוא פרנס את משפחתו בדוחק. הם היו ארבע בנות ושני בנים: סאשה, פאניה, יצחק, רחל, דוד וסימה.

זה מכבר הייתה קיימת אז ברוסיה שכבת אינטליגנציה. בימי בחרותה של ממה נתמלאה גם האישה שאיפה לרכישת השכלה רחבה ככל האפשר ויציאה לחיי עצמאות. שאיפה זו חדרה גם לרחוב היהודי. עד אותם ימים היו האוניברסיטאות פתוחות לגברים בלבד, והנה אז נוסד מוסד להשכלה גבוהה לאישה.

סאשה וממה - אשר רק שנה הפרידה ביניהן - למדו יחדיו באותה כיתה בגימנסיה לבנות, שהייתה נחותה מהגימנסיה לבנים (שם למדו רק חשבון, למשל, ולא אלגברה). קראו להן "לב ראשונה" ו"לב שנייה". על מחברותיהן הייתה המורה מציינת "לב 1" ו"לב 2". הן היו אחיות-חברות. יחד למדו וחלמו. יחד תכננו את תוכניותיהן לעתיד של השכלה, יחד נשאו בעול של כלכלת הבית ובחינוך אחיהן ואחיותיהן הצעירים, ע"י מתן שיעורים פרטיים. מגיל צעיר לא יכלו להסתמך על עזרתו החומרית של אביהן.

הן סיימו את הגימנסיה בהיותן בנות 16. הם רצו להתקדם והדבר ניתן להן רק ע"י לימודים באופן פרטי. שנתיים למדו מקצועות שונים אצל טובי המורים (מורים באוניברסיטאות) בשיעורים פרטיים. למדו שפות - צרפתית וגרמנית (הצרפתית של ממה הייתה רהוטה. קראה ספרות צרפתית והייתה בקיאה בדקדוק הצרפתי. ידיעתה זו עזרה לה לימים בארץ - בשיחה ובשיגה עם ספרדים וערבים משכילים. אבא, שלעומתה ידע רק גרמנית, היה מוגבל בשטח זה).

חלומן של סאשה וממה היה ללמוד, ללמוד, להשכיל עד קצה גבול היכולת. זה היה שיא האידיאל. שאיפתן הייתה לנסוע לפטרבורג או לחוץ-לארץ. ואולם המצב החומרי בבית והדאגה לאחיהן ולאחיותיהן הצעירים שמו מחשבות אלה לאל. הן היו מוכרחות לעמוד ברשות עצמן וכן להיות לעזר למשפחתן. כלומר - להשתכר היטב ומייד. מטרתן התכליתית היה להשיג תואר "מורה". ליד הגימנסיה של הגברים עמד "קומיטט" (ועד) מיוחד, אשר בפניו נבחנו ומידו קיבלו תואר הוראה. סאשה וממה עמדו בבחינות וזכו בתואר הנכסף אשר הכיל סייג מיוחד: זכותן הייתה ללמד אך ורק ילדים יהודים.

(במשפחה נהגו בנוהג שונה בימי ההולדת של אבא ושל ממה. יום הולדתו של אבא חל ב"ג בעומר והיו

מציינים את היום באווירה חגיגית ובכיבוד. יום הולדתה וגילה של ממה היו בתחום הנעלם. הסברה הייתה כי ממה ביקשה להסתיר את היותה קשישה מאבא. והנה לאחר מותה, נתגלתה תעודת-המורה שהוענקה לה באודיסה ושם היה רשום תאריך לידתה. התברר כי הייתה בדיוק בת גילו של אבא. נראה שגם זה נחשב אז כטעם לפגם).

לאחר שהייתה התעודה בידן, פתחו סאשה וממה מוסד חינוכי משלהן. הן שכרו מורות נוספות. למוסד היה אישור ממשלתי והיה זוכה לביקוריו של מפקח פדגוגי מטעם הממשלה.

באודיסה היה ציבור יהודי גדול. הייתה שכבה ניכרת של יהודים אמידים ואפילו עשירים. נתפתחו בה חיי קהילה. הוקמו מוסדות לעזרה-הדדית על חשבון הקהילה היהודית. אחד המוסדות האלה היה "בית-ספר של שבת". תלמידי בית-ספר זה היה ה"נוער העובד" היהודי של אודיסה - פועלים יהודים ועוזרות-בית יהודיות. הלימוד בביה"ס היה מיועד להשכלה כללית: קרוא וכתוב, חשבון, יסודות התרבות. היה זה מפעל של ביעור הבערות. ההוראה בבית-הספר נעשתה בהתנדבות. ממה וסאשה וחברותיהן הצטרפו לסגל ההוראה במוסד זה. הן לימדו בו עשר שנים רצופות. ממה הייתה אומרת: "ב-10 שבתות הייתי מלמדת קרוא וכתוב".

יחד עם ההוראה במוסד שלהן וב"בית-הספר של שבת" לא חדלו ללמוד בעצמן ולהרחיב את חוג ידיעותיהן, זמן פנוי לא נשאר להן. לא היו יוצאות לבילוי בחברה. מעולם לא יצאו לטיול. חברתן הייתה חברת המשפחה הענפה באודיסה. היה זה שבט שלם. הן היו מוקפות בני-דודים (משפחתן שמנתה שישה ילדים נחשבה למשפחה קטנה).

סאשה וממה שלחו את יצחק אחיהן ללמוד בגרמניה ומימנו את הוצאות מחייתו ושכר לימודיו. הוא למד הנדסה כימית. הוא היה כותב ומתאר את חייו בעיר לימודיו וממה הייתה חוזרת ומספרת את דבריו. היה מספר על הסטודנטים הגרמנים שביטלו את זמנם, התעלקו בזלילה ובסביאה ולא למדו. הוא שקד על לימודיו גם מפני שרצה בכך וגם מפני שהרגיש כי הוא חב שקידה לאחיותיו הבכירות אשר תמכו בו וחסכו מעצמן. הוא סיים את חוק לימודיך בהצטיינות. פעם אחת נשלח פרופסור שלו לערוך מחקר בנפט ומכל התלמידים בחר ביצחק לשמש לו כאסיסטנט. הוא היה האסיסטנט היהודי היחיד באותו מדור והמאורע הפך לשם-דבר.

הוא נשא לו אישה יהודייה מרומניה. יפהפייה. משום מה נישאו בקווקאז (אולי לרגל עבודתו שהה שם). שפתה של האישה הייתה גרמנית וברבות הימים לא רק ששפת ילדיהם הייתה גרמנית אלא גם שפתו של יצחק הפכה גרמנית. הוא היה בא לביקורים אצל המשפחה באודיסה בחופשותיו.

משנה לשנה אפשר היה לחוש איך מתדלדלת הרוסית שבפיו (ממה לא יכלה לכלכל תופעה כזאת. הדבר היה בעיניה ככריתת אבר מגוף חי. האשימה אותו בעוון התרשלות והתבטלות, ראתה בכך המשך של קווים באופיו: היה יפה, מוכשר ומבריק, אך, לעומת זאת, היה אדם קל ולא-מעמיק).

האח דוד היה בחור אפרורי. פניו היו מדוכאים וגוו קצת שחוח (האחיות והאח אשר סבבוהו ודאי דיכאו אותו כהוגן). סאשה וממה לא ראו בו כישרונות מיוחדים. הן שלחוהו ללמוד מקצוע - כריכת ספרים. בזה עסק.

רחל נשלחה ע"י סאשה וממה לקורס לאחיות וסיימה את לימודיה בהצטיינות.

מכולם הייתה זו סימה שעוררה דאגה כבדה ביותר. מלידה לקתה במום בעמוד השדרה. לכן הייתה זקוקה לטיפול ולפיקוח רפואי מתמיד. שתי האחיות הבכורות דאגו לכך. הרופאים אסרו על סימה ישיבה ממושכת ולכן לא הלכה לבית-הספר. היא הייתה יפה, נחמדה, מלאת חיים, מבריקה ובעלת נטייה לבמה. על הכל הייתה מוסיקלית. האחיות שכרו לה מורים פרטיים להשכלה כללית וכמובן לפסנתר ולמקצועות מוסיקליים.

כאשר הגיע לאודיסה שמעו של מכון אורטופדי מיוחד בווינה, שלחוהו האחיות לבדה לאותו מכון ובו טיפלו בה תקופת-מה. היו "תולים" אותה, היו "מותחים" אותה, עינוה בעינויים שונים. הייתה אז רק בת חמש-עשרה והבדידות הייתה לה שם קשה מנשוא (לאחר שנים רבות בהיותי בווינה, עברתי פעם על פני אותו מכון. הכרתי אותו על-פי השלט שבחוץ ונזכרתי בסבל שסבלה סימה בין כתליו).

כל חייה לבשה מחוך מיוחד. איש לא הרגיש בכך. ממה הייתה אומרת "כוח החיים שבה התגבר על סבל המחוך".

הרופאים אסרו עליה ישיבה ממושכת. אולם בסופו של דבר, דרך החיים אשר האחיות הבכורות סללו לפניה - הלימודים הרבים בבית - והמקצוע אשר בחרה בו (הוראת פסנתר) - דנו אותה לחיי ישיבה.

בכל עשו סאשה וממה יחד. יחד למדו, יחד הגו וחלמו, יחד תכננו תוכניות, יחד השתכרו ודאגו לאחיהם הצעירים, יחד העמיקו את חיי השיתוף ביניהן. לא נפרדו זו מזו. לבשו שמלות דומות. צמה אחת, שחורה וארוכה, נחה לאורך גבן. והנה הופיע בביתן עלם אחד ויחיד. יחד התאהבו בו.

כאשר הייתי בניו-יורק לרגל הולדת ענת בשנת 1951, נפגשתי עם דוד ישצ'יק - הוא יוסף - ודובבתי אותו והנה סיפורו:

באותם ימים בא יוסף לבקר את אחיו ואת אבא באודיסה, והתארח בחדרו השכור. היה גבר - גיבור, רחב כתפיים ויפה. שרת בצבא. ידע לאכול הרבה - היה מסוגל להשתלט על צלי בשר שהוכן לכל בני-הבית. ידע גם לישון הרבה. יום אחד שכב על המיטה בחדרו של אבא. נכנסו לחדר אבא וממה. הוא השים עצמו ישן. בנקל האמינו לכך אבא וממה. מייד תפש כי משהו רציני ביותר מתרקם ביניהם.

גם הדודה גוטה הוסיפה דברים על פרשה זו - דברים אשר ודאי לא שמעה באותה תקופה (הייתה ילדה בת שבע כאשר חזר אבא מהארץ לפינסק), אלא מאוחר יותר. הפרשה הייתה קורעת-לב. סאשה וממה היו כבר בגיל מתקדם - בשלהי שנות העשרים. בפעם הראשונה בחייהן נתקלו ברגשות משותפים אשר לא ניתנו לשיתוף ביניהן. קשה היה להסתיר. מכאיב היה לגלות. היחסים הלכו והסתבכו והחיים הפכו לגיהנום. מעולם לא פרשה ממה את היריעה הכאובה לפני ילדיה, אולם דבר אחד הייתה אומרת: "סאשה הייתה יפה ממני, אבל אני מצאתי חן".

אבא הבין כי המוצא היחידי מן הסבך היה בנקיטת שני צעדים מיידים: העמדת חופה ועקירה מאודיסה. אבא וממה נישאו בחתונה צנועה מאוד. ישר מהטקס עלו על מרכבה ונסעו לחרסון על פני הדנייפר הקפוא.

כאשר קנה אבא את טבעת הנישואין לממה, מדדה לפי אצבעו. הטבעת הייתה רחבה מדי לאצבעה של ממה. בהיותם במרכבה נתנה ממה אח הטבעת לאבא למשמרת, בטלטלת הנסיעה אבדה הטבעת.

ההשתקעות בחרסון השיגה שתי מטרות - היה בכך ניתוק פיזי מסאשה ולעומת זאת לא היה בזה ריחוק גיאוגרפי רב מבית הוריה האהוב של ממה.

משפחת לב הייתה, מבחינה יהודית, משפחה רגילה שומרת מסורת. אבא הוא שבישר בה את דבר הציונות והתחייה הלאומית העברית. הוא היה פעיל בחיים הציוניים באודיסה, דרכם הכיר את אברהם זוסמן - הם היו לחברים. זוסמן היה ציוני פעיל, היה יפה ומוכשר מאוד. גם שירים היה כותב בצד מאמריו המקצועיים (עזרא בנו היה אומר כי אביו אגרונום ומשורר וכי הוא, עזרא, משורר ואגרונום). אבא הביא את זוסמן אל משפחת לב. התופעה של בחור יהודי מוכשר ואף-על-פי-כן גם ציוני - הייתה כבר מעוכלת בקרבם. סאשה וזוסמן הכירו זה את זה. הם נישאו שנתיים לאחר נישואי אבא וממה (ילדיהם היו דבורצ'קה, שהייתה בת גילו של משה, ועזרא, שהוא בן-גילי).

בחרסון

הבית בחרסון

הבית בחרסון הוא הבית שבו גרתי רוב השנים. בבית מגורים קודם נולדה רבקה ואולי גם משה. בבית זה נולדו יתר הילדים: אני, יהודה וגאולה. הבית נקרא "בית תרלה", על שם בעל-הבית (שם זה אינו מצלצל כשם רוסי ולכן לא ברור מוצאו של בעל-הבית).

הבית, כמקובל באותם הימים, היה בית דירות בנוי כריבוע סביב חצר פנימית. לכל דירה היו שתי כניסות - אחת לרחוב ואחת לחצר הפנימית. הכניסה לרחוב הייתה מכונה "כניסה ראשית" וברוסית גם "חגיגית". והכניסה לחצר הפנימית הייתה מכונה "הכניסה השחורה", להורות על בטנת-החיים שעברה דרכה. מן הרחוב עלו במדרגות שיש רחבות אל הדירה.

החדר הגדול והיפה בדירה היה חדר הילדים. לאורך הקירות ניצבו מיטות לילדים הגדולים. התינוק ישן בעריסת-ברזל קטנה, נמוכה שצבועה בצבע שחור. היא עמדה על-גבי שני חישוקים למטרת נדנוד-טלטול. בלילה, כשהיה התינוק מתעורר למזונותיו, הייתה "נְיָאָיָה" מרימה אותו, מחתלת אותו ומביאה אותו לממה, לחדר השינה של ההורים. באמצע החדר עמד שולחן עגול ולו שתי כנפיים מורדות. עליו הכנו שיעורים. בחדר זה חיו שש נפשות.

הבית היה בית פינתי והחדר הפינתי שבו היה מיועד ל"זאלה" (סלון). מעל החלונות הגדולים היו קבועים קורניסים מעץ שחור ועליהם חישוקי עץ. להם היה מחובר וילון ארוך עד הרצפה, עשוי מתחרה בצבע קרם. היה עושר רב בוילון הזה. בפינה אחת עמד פסנתר כנף ענק בצבע חום. הפסנתר היה קיים, כאילו, מקדם קדמתא, כחלק מהריהוט. היה קיים עוד בטרם החלה רבקה לנגן. פינה אחרת הייתה מכונה "פינת הרהיטים הרכים" והייתה מיועדת לקבלת אורחים. עמדו בה ספה וארבע כורסאות מרופדות באדום כהה. בתווך עמד שולחן עץ שחור עשוי קימורים מחוטבים. מנורת נפט ניצבה עליו ולה אהיל מהודר. על הרצפה היה פרוש שטיח. ממה אהבה מאוד את "הרהיטים הרכים" הנמוכים. מערכת ריהוט כזו הייתה מקובלת ב"סלון" של אותם ימים.

בפינה אחרת בחדר עמדו שולחן הכתיבה והכיסא של אבא - אלה העומדים היום בשדרות 23. על השולחן ניצבה מנורה בעלת אהיל ירוק. סמוך לשולחן כבד-מידות זה עמד שולחן-כתיבה קטן וצנוע יותר. בשעת הצורך היה עובד לידו מזכיר של אבא.

כן עמדו בחדר כוננית קטנה וארון - שניהם לספרים. את הכוננית קישטו גם שכיות-חמדה כגלובוס, קונכיית וכדומה.

על הקירות היו תלויות תמונות - לא תמונות אמנותיות אלא תמונות תצלומים "אנושיות". היו תמונות של הרצל, של אבא המביט על מפת ארץ-ישראל כהבט על אהובה. הייתה תמונה של חבר העיתונאים של "הגיליון האודיסאי" (אשר אבא שמש ככתבו בחרסון) ובתווך עורך העיתון. היו תמונות של כינוסים ציוניים אשר אבא השתתף בהם - תמונה אחת מהכינוס במינסק ואחת מן הכינוס בליזבטוגרד. בתמונה אחת נראה אבא יושב ליד יושב-ראש הכינוס טמקין. נראו שם גם זאב סמילנסקי (אבי יזהר), מנדלי מו"ס, קלאוזנר ואשתו ופאפר (ידיד משפחה מחרסון שעלה לארץ לפני משפחתנו). הייתה גם שם תמונת הביל"ויים הידועה: אבא, ד"ר חיסין וזאב דובנוב (אחי דובנוב ההיסטוריון).

בחדר-השינה של ההורים עמדו שתי מיטות עץ וביניהן שולחן-לילה מכוסה בלוח שיש. עמדו בו שני ארונות כבדים ושידה (שעמדו אחר-כך בחדר השינה של ממה בשדרות 23), עמד שם שולחן-רחצה מעץ, מכוסה אף הוא בלוח שיש, עליו עמדו כד מים וקערה.

בחדר האוכל עמדו השולחן הארוך והמזנון (העומדים היום בשדרות 23). עמדו שתי ספות. האחת מהן הגיעה לחדר השינה של ממה בשדרות.

מחדר האוכל הוליכה דלת מכוסה טפט, בדומה לטפט של הקירות (ולכן כמעט דלת סמויה) אל חדרי השירות. בחדר הרחצה היה דוד להרתחת כביסה. גאוותה של ממה היה על התקנה של צינור שהזרים מים חמים לאמבטיה - שיא החידוש באותם ימים. באמבטיה היו רוחצים את הילדים וממה הייתה חוזרת ומספרת איך הייתה נושאת את משה על גבה מהאמבטיה ישר למיטה. עשתה כן עד שהיה בן שש.

במטבח עסקו רק בהכנת התבשילים. כל הארוחות נאכלו בחדר האוכל.

ליד הכניסה היה חדר נוסף, בעל כניסה נפרדת. לעתים היה החדר מושכר ולעתים עמד פנוי. לא עלה על הדעת להפריד בין הילדים בחדר הילדים ולשכן כמה מהם בחדר זה.

בדרך כלל הייתה הרצפה רצפת עץ. לפעמים עץ בצבע אדום. הקירות היו מכוסים טפטים. כאשר היו מתבלים, הייתה ממה קונה טפטים דומים, גוזרת ומתאימה את רצף הדוגמה שבטפט ומדביקה כך שהטלאי לא ניכר. ממה לא עסקה במלאכת-יד, אולם מלאכת תיקון הטפטים הייתה אהובה עליה והיא הצטיינה בה.

מדרגות "הכניסה השחורה" יצרו קומת-מרתף בצד החצר הפנימית. קומת-מרתף זו הייתה, בעצם, שתי קומות מרתף. במרתף העליון היו מאוחסנים עצים ופחמים להסקה. המרתף התחתון, שהיה הקר בשניהם, לא היה מרוצף. היו כורים בקרקעית אדמתו בור וטומנים בו תפוחי-אדמה. בשעת הצורך היו יורדים למרתף, חופרים באדמתו ומוציאים תפוחי-אדמה.

בעונת-שנה מסוימת הייתה מתגלגלת לחצר עגלה מלאה ראשי-כרוב. היו מעלים את ראשי-הכרוב למטבח. שם היו ממה ושתי העוזרות עוסקות במלאכת החתיכה שעות ארוכות (ואולי גם ימים שלמים). את הכרוב החתוך היו מכניסות לתוך חביות ההחמצה. את החביות היו מגלגלים מטה למרתף התחתון.

ממה נעזרה בשתי עוזרות. אחת יהודייה ואחת גויה. היהודייה עסקה בסידור הבית, בניקוי, בבישול ובקנייה. "הגויה הרוסייה הייתה ה"גְּיֵאָה" - אומנת התינוקות והילדים. יהודיות לא נטו לטיפול בילדים. טעמן היה עמן: בטיפול ילדים הייתה כרוכה צמידות לבית בשעות הערב. הנערות היהודיות ביקשו להיות חופשיות בערב כדי שתוכלנה לצאת החוצה ולטייל עם בחורים (יהודים). ולא רק זאת! ההכרח להישאר בבית בערב מייד הצביע על משלח-יד והבחורה היהודייה ראתה פחיתות-כבוד ב"תג" של עוזרת. היא ביקשה כי הסטודנטים המחזרים אחריה יראו בה "עלמה" ולא "עוזרת". בניגוד לזה לא הרגישו הגויות בושה בעבודות בית. עובדת היומן משמשות כ"גְּיֵאָה" לא פגמה בהן כאובייקט לחיזור.

אותן שתי עוזרות עברו בבית שנים רבות. שתיהן לנו בבית. "גְּיֵאָה" ישנה בחדר הילדים, ליד התינוק ה"תורן". העוזרת היהודייה, לאהיקה, ישנה במטבח הגדול. שתיהן היו בידידות זו עם זו וסייעו זו בידי זו. היו מתחלפות ביניהן לפי תביעות הבילוי בערבים.

אבא בחרסון

חרסון הייתה קטנה מאודיסה, אולם הייתה עיר הפלך. שימשה מרכז אזורי למושבות החקלאיות אשר

אבא היה האישיות הידועה ביותר בחרסון, הן בציבור היהודי והן בציבור הגויי. מול ביתנו גר שר הפלך. בעיר הייתה מסתובבת הלצה: קשה לדעת מי גר מול מי - שרתוק מול שר-הפלך או שר-הפלך מול שרתוק.

השכלתה הכללית של ממה הייתה רחבה מהשכלתו הכללית של אבא. שלא כמוהו הייתה בקיאה בשטח-ידע שונים, ואולם על רקע בני חברתה של ממה, בלט אבא במקורות שכלו וביכולת דיבורו-ניסוחו. דבריו היו מלאי עניין. ממה הייתה אומרת עליו: "מעולם אי-אפשר לדעת מראש מה יאמר". הסקרנות האינטלקטואלית לגביו כבשה אותה. היא האמינה בו כסמכות עליונה לגבי כל עניין רוחני ומוסרי, לגבי כל עניין שיש בו חשיבות. היה ברור לה מעל לכל ספק, כי לא רק שאין דומה לו אלא אין אדם המגיע לקרסוליו. היא העריצה אותו. הרגשה ואמונה זו לגבי גדלותו מילאה את אוירת הבית ואנחנו הילדים ספגנו אותה עם חלב אמנו (משה אמר פעם, כי אחת הסיבות שבגללה התרשלה ממה בלימוד העברית - על אף כישרונה הבולט לשפות - הייתה אמונתה הגמורה באבא, אמונה המלא בתרגום שתרגם לה ברוסית את הווי החיים בארץ. י.מ.).

(שאלתי את עדה איך היא רואה את הערצת האב באור ההווה. ענתה, כי לדעתה היה הרבה צדק באותה הערצה ובאותו אמון. האב היה ראוי להם. רק הוסיפה כי בהזדמנות מסוימת אמר לה משה, כי לו האריך ימים, היה מגיע איתו להתנגשויות בשטחים שונים על רקע תהליכים חדשים בחיי הארץ. י.מ.).

אבא היה אדם חלש במובן גופני. סבל תמיד מהתקפות של אסטמה - מחלה שלקו בה רבים מבני המשפחה. היה תמיד משתעל. ממה טיפלה בו תמיד כבאדם חולה. שירתה אותו. הוא היה מעשן בלי סוף. מאפרת הצדף שעל שולחן-עבודתו (אותה מאפרה הנמצאת היום בשדרות 23), הייתה מתמלאת כמה פעמים ביום. רצוי היה להימנע מעישון הבלתי-פוסק, ואולם הוא המשיך במנהגו. ממה הייתה אומרת עליו: "הוא עבד להרגליו".

היה מרבה לשתות תה - חצי כוס תה עז מאוד וסוכר בפה. על השולחן הייתה תמיד מונחת קערית מלאה בקוביות סוכר עם מצבטיים. היו מזמינים בשבילו תה מיוחד בחנות המכולת. תה "ויסוצקי" לא ערב לחכו. היו מחליפים את התמצית כמה פעמים ביום.

אינני זוכרת שהיה מתהלך בבית. היה יושב אל שולחן הכתיבה, יושב וכותב. ממה הייתה אומרת שהיה לו צורך חיוני ורצוף להתבטא.

אבא סבל מגמגום. כשהיה שרוי בהתרגשות ובמתיחות, היה הגמגום מחריף. לא יכול היה לקום ולדבר בצורה ספונטאנית. מצד שני היה לו צורך עצום להתבטא בישיבות, בוועדות ובכינוסים אשר בהם השתתף. לפיכך היה יושב ומתכונן היטב למה שיאמר. לא הסתפק בהתכוננות שבמחשבה, אלא היה כותב את כל דבריו בבית מראש מאלף ועד תו ולומדם אחר-כך בעל-פה. באסיפה, כאשר היה מגיע זמנו לדבר, היה מרגיש בטוח בעצמו והיה מדבר בצורה חופשית.

(גם יהודה סבל מגמגום בילדותו. ממה לקחה אותו לרופא והוא יעץ פשוט לנהוג בילד בסבלנות, לרפות את המתח סביב דיבורו. הגמגום נעלם).

בלילות, כאשר היה אבא יושב וכותב, הייתה ממה שוכבת בבגדים על הספה בסלון, ומדי פעם בפעם הייתה קמה להגיש לו תה.

ביסוד כל החיים בחרסון הייתה טמונה הרגשתו של אבא שחיים אלה הם חיים ארעיים וכי החיים הממשיים יתחילו עם הנסיעה ארצה. הוא קיווה להגיע ארצה בעוד הילדים צעירים, וכי שם יוחל בחינוכם, ואולם גלגל החיים התגלגל לפי מסלולו. הייתה צמיחה של פעולה ציונית בחרסון ואבא שקע בפעילות בה. הייתה העבודה העיתונאית ששימשה מקור פרנסה. היינו אנחנו, הילדים, שנולדנו בזה אחר זה - רבקה, משה, אני, יהודה וגאולה - והווי המשפחתי שנוצר והתפתח. היו קיימים הקשרים האמיצים של אבא וממה, כל אחד להוריו ולאחיו ואחיותיו.

עם בואו לחרסון ביקש אבא להביא אליו את בני משפחתו. הוא רצה בכך גם כדי שיהיו קרובים אליו וגם בגלל סיבות שהיו תלויות בהם. מצבם החומרי של הורי אבא התערער בפינסק. לאבא הגיעו ידיעות, כי נפשו של וולודיה נקעה מה"חדר" בפינסק. בייס כללי הגון או שלא היה שם בנמצא או שלא משך את לבו. אבא חרד ש"סתם יצא לתרבות רעה". בכלל - אבא לא ראה עתיד בפינסק לחינוכם של וולודיה וגוטה הצעירים.

מטעם "הגיליון האודיסאי" נתמנה אבא כתב בחרסון. זמן מה הייתה לו גם סוכנות של בנק. אלו היו לשם פרנסה. לשם "טעם החיים" עסק בציונות. היה ראש ההסתדרות הציונות בחרסון, היה נוסע לכינוסים ציוניים, היה כותב מאמרים בשאלות ציוניות.

בבית היו נערכות הרבה אסיפות ציוניות. לעת כזאת לא היו משכיבים אותנו לישון בשעה הרגילה והיינו רואים את "המראות". הבית היה מתמלא אנשים. במטבח היו מרתיחים את המחם. ממה הייתה שולחת מגשים גדולים עמוסים כוסות תה לסלון. היינו מתחבטים בין הרגלים.

לקראת אחת האסיפות הגדולות החליט אחד מבני הדודים כי משה - שהיה אז בן 5 - יפתח את האסיפה. אותו בן דוד ציוני היה ובחור מוכשר ובעט קלה כתב נאום מליצי במקצת. על נקלה למד אותו משה בעל פה. באו הנאספים, אבא היה היושב ראש. הוא פתח את האסיפה והעמיד את משה על שרפרף. הילד פתח את פיו וחצב להבות. המשפט הראשון של הנאום היה: "זה 2,000 שנה סובל העם היהודי מבלי שאיש יישא בעונש הדבר" (ברוסית קיימת מילה אחת לשלוש המילים האחרונות). מחזה הילד הנאום השאיר רושם כביר.

לאחר מכן, בכל הזדמנות נאותה, היו מעמידים את משה "שינאם את הנאום". באותו זמן הייתי אני בת שנתיים. התחלתי לדבר בגיל מוקדם מאוד. שמעתי את הנאום כמה פעמים וקלטתי אותו. התחילו לשמוע שאני ממלמלת משהו, כרו אוזן ונוכחו לדעת שאני נואמת את הנאום. הועם זוהרו של משה. הניחו למשה ונאחזו בי. הייתי ילדה פצפונת (נולדתי קטנה מאוד. המרחק מהברך עד כף הרגל היה זעיר). אבא היה מעמיד אותי על הפסנתר והייתי נושאת את הנאום. איני זוכרת את עצם "הנאימה" - אני זוכרת רק את השטח העצום והנישא שעליו עמדתי.

אבא היה קנאי ליהדות הלאומית. רתח בו דמו היהודי. היה משוכנע שלא יכלו להתקיים יחסים בין יהודי וגוי. היה אומר: "כל גוי - אנטישמי הוא" (לימים כאשר היה מגלה אליהו רוחב-לב אנושי, דעות כלל אנושיות, השקפות על אחדות האדם באשר הוא אדם, הייתי אומרת לו: "בעניינים אלה - אני בת אבי").

אבא היה בידידות רבה עם דובנוב שלא היה ציוני (אחי ההיסטוריון). דובנוב היה בא לבקר. הוא ואבא היו יושבים כל הלילה ועושים בוויכוחים על השאלה היהודית. מתווכחים ושותים תה, מתווכחים ושותים תה. עם שחר היו מתחבקים ונפרדים.

ממה בחרסון

בתחילת ימי נישואיה הצטערה ממה על כך שחדלה לעסוק בהוראה. הצטערה משני טעמים:

הן משום שחדלה לעבוד ולפעול במקצועה

והן משום שעברה לחיי תלות כלכלית (עד כה עמדה ברשות עצמה).

ואולם החיים המשותפים עם אבא, שהצריכו טיפול מתמיד בו והולדתם של רבקה ומשה מייד זה אחר זה (ההבדל ביניהם היה 22 חודש), שיקעו אותה לגמרי בחיי הבית. במרוצת השנים חדלה לסבול מהיעדר חיים חיצוניים משלה ולהפך - נשאה ברמה את ייעודה כאם משפחה. הייתה ידועה בחרסון כאישה יושבת בית.

באחד המקומות מדבר טולסטוי על סוגי אהבה שונים. ביניהם הוא מציין את "האהבה הפעילה". זו הייתה סוג האהבה של ממה. הייתה לה אהבה פעילה. היא טיפלה ולימדה וחינכה כל היממה. בכך ריכזה את המשפחה. היא סוככה על הילדים כדוגרת. יצרה קן משפחתי חם ורך. הידוק של יחסים. קשרים קרובים בין הילדים. עינה הייתה צופיה על הכול. אי אפשר היה להתחמק ממנה. הבחינה מייד מה עובר על כל ילד. לא היה רצון לצאת מחוג החמימות.

משום שהייתה יושבת בית ומשום שהייתה לה עזרה רבה במשק הבית, יכלה להתמסר לילדים. אהבה לקרוא לפני הילדים. קראה בהטעמה כשחקנית. הייתה אמנית בקריאה. הסיפור היה נשמע כהצגה, היה כל כך דרמטי. אהבה ללמד את הילדים לדקלם.

פעם הושיבה אותי על שולחן הכתיבה בסלון וישבה לפני על הכורסה. קראה לי את משל "הנמלה והחגב" של קרילוב. הייתי קטנטונת. לא הבנתי את הדבר כמשל, אלא קיבלתי אותו כסיפור אמיתי. הייתי ילדה רגישה ובכיינית. קריאתה של ממה הייתה כל כך דרמטית עד שבסוף פרצתי בבכי על גורלו המר של החגב האומלל מתגרת ידה של הנמלה האכזרית (ברוסית החגב נקבה ואילו הנמלה - זכר היא).

לכל אחד מהילדים הקנתה ממה "מסמר" דקלומי משלו. רבקה דקלמה תמיד את "בת השמש" של פרוג. מעשה בילדה בת שמש שחונכה מילדותה בבית רב העיירה. הרב אהב אותה מאוד והיה משעשע אותה על ברכיו. היא גדלה לעיניו. והנה כאשר הייתה לנערה, חלה הרב ונטה למות. נאספו כל כלי הקודש של העיירה ואמרו, כי כל אחד ינדב מספר שנים לרב וכך יוכל הוא להוסיף ולחיות. כאשר שמעה בת השמש את הדבר קראה: "אני - כל חיי אתן!" באותו רגע החלים הרב ובת השמש מתה. הרב הוסיף לחיות שנים רבות. והנה כל שנות חייו חי את חייה של בת-השמש. חש את פריחת עלומיה. חווה את פגישתה עם בן זוגה. הגיעה

לאוזניו מנגינתם של כלי הזמר המנגנים בחתונתה. שמע את צעקתה בלידתה ואת יבבת תינוקה. וכאשר הגיע יום מותה - מת גם הוא.

תמיד זכרתי את קריאתה של רבקה "אני - כל חיי אתן".

(בימי מחלתו של משה אמר מישהו כי קשה לו לבקרו, קשה לעמוד במלוא הבריאות ליד אדם יקר בחוליו. על זה הגיבה עדה: "אני - את כל חיי הייתי נותנת לו ובבריאותי - אתן לו כל מה שאני מסוגלת לתת לו בבריאותי". כאשר אמרה "את כל חיי" הרגשתי משהו מיוחד. כאשר סיפרה את סיפור "בת השמש" חשבתי כי אולי פה טמון הגרעין המיוחד. י.מ.).

משה דקלם גם הוא שיר של פרוג: "שלוש נשמות". דקלם יפה להפליא מכל הלב. בגלל הווי החיים בבית, הייתי בטוחה כי לשיר משמעות ציונית. משום כך תמיד הייתה משמעותו מעורפלת לגבי. רק לאחר שנים, כאשר הבנתי כי השיר מתייחס לערכים כלל אנושיים, ירדתי לעומקו.

אני דקלמתי את "שירי ציון" שנדפס בירחון "העתיד". השיר מתאר אב הפונה לבנו ומציע לו לקרוא ספר. בשיר מסופר תוכנו של אותו ספר. השיר כשמו כן הוא - חדור רגשות ציוניים.

פעם לכבוד חנוכה התכוננו לנשף גדול לילדים שייערך באולם בעיר. אנחנו, שלושת הילדים הגדולים, הכנו את עצמנו למאורע. היה ברור כי רבקה תדקלם את "בת השמש" וכי משה ידקלם את "שלוש נשמות" ואז פנתה ממה אלי (שהייתי אז בת 5) ואמרה כי יש לרענן את "שירי ציון". אז התברר לי כי אני כבר דקלמתי אותו בהיותי בת שנתיים-שלוש וכי הוא נשכח ממני כליל. הייתה חגיגה נהדרת. לבשתי שמלת צמר לבנה. באמצע האולם בנו בניין קרטון דמוי חומה. הילדים צעדו סביבו ותקעו בחצוצרות - כאילו צעדו סביב חומות יריחו. לקול תקיעת החצוצרות נפלה החומה ובתוכה נתגלה השלל - תיבות ענקיות מלאות ממתקים. מותר היה לקחת מן השלל.

ממה הייתה המרכז, הבית. העריצה את אבא. הייתה מלאת אמונה שלמה ותמימה שתמיד אפשר וצריך לשאול אותו. כל מה שאמר - היה קדוש. לא עלה על הדעת לערער עליו. ממה הנחילה את האמונה והדבקות האלה לנו הילדים.

מתוך שאיפה להקנות לדור הצעיר היהודי ברוסיה ידיעה על תולדות עמו, רצה אבא לכתוב בשטח זה. הוא אהב מאוד את תקופת בית שני. היה בקי בריב המפלגות ובמלחמות הגבורה של אותה תקופה. בשנים הראשונות בחרסון תרגם את "מלחמות היהודים" של פלויוס. הוא תרגם את הספר מגרמנית (זו הייתה שפתו הזרה היחידה. קרא בה ספרות - גיטה, שילר, היינה). לאחר שסיים את מלאכת התרגום, ביקש לבדוק את מהימנות התרגום. הזמין אליו יוני, מורה ליוונית וידען שפתו. איתו השווה בין מקור לתרגום. לאחר שסיים את עבודת התרגום, נשאר בידו חומר רב שלא בא לידי שימוש. הוא השתמש בחומר זה לשם כתיבת שלוש חוברות "מהות ההיסטוריה היהודית", "המריבות הפנימיות של בית הורדוס" ו"יוחנן בן זכאי". החוברת האחרונה כתובה יפה להפליא, כשירה בפרוזה.

במרוצת הזמן חדל אבא לעסוק בעיתונות ובסוכנות של בנק. תחת אלה פתח עסק של נייר. הייתה לו חנות במרכז המסחרי של חרסון ובחדר מיוחד בחצר היה בית מלאכה לשקיני נייר. בחורות יהודיות עבדו בו בחיתוך ובהדבקה. המרחק מן הדירה לחנות היה רב והוא מנע מאבא להספיק לנוח בצהרים. משום כך עקרנו עם וולודיה מהדירה שבפרברי העיר לדירה במרכז המסחרי, מול החנות. ממה בכתה כאשר נפרדה מהדירה האהובה.

ב-1904 היה גל של פרעות. באותה תקופה הוכרז על מתן חוקה מלווה בהקלות חברתיות בכמה שטחים. הייתה התרגשות. אחת מתופעותיה היו פרעות. קודם כל, כאילו, נשמעה הקריאה "הכה ביהודים!" (חנקין ארגן אז את "ההגנה העצמית" - תרגום מרוסית - בהומל. אחר כך עלה לארץ. אז היה פרעות בקישינב ובעקבותיהם שירו של ביאליק "בעיר ההריגה").

ב-1905 הגיעו הפרעות לחרסון. מגמתם של הפורעים הייתה לשדוד את החנויות היהודיות שבמרכז המסחרי. הם הלכו מחנות יהודית אחת לחברתה, ניפצו שמשות ושדדו את הסחורה. כולנו נשארנו בדירה שבקומה השלישית. הכל הוחשך. מלמטה שמענו את צעקות הפרא. וולודיה עמד ליד דלת המרפסת המזוגגת והביט למטה, רואה ואינו נראה. רבקה החזיקה אותי על ברכיה וניחמה אותי. ההנחה הייתה כי הפורעים לא ידעו כי משפחה יהודית גרה במרכז המסחרי. כל השכנים היו גויים ולא היה קשר איתם. ההורים לא ביקשו מהם עזרה או מסתור. הפרעות ברחוב נמשכו שעותיים.

זה נתן את הדחיפה האחרונה לנסיעה ארצה (לימים אמר לי משה: "אבא היה ציוני וציוני אמיתי. אולם לשתי הפעמים שעלה ארצה קדמה הדחיפה בצורת פוגרום"). אז החלו ההכנות הממשיות.

מחיי הילדות בחרסון

נולדנו בזה אחר זה, בהבדלים של שנתיים לערך. לרבקה ולמשה קרא אבא בשם סבא וסבתא מדור קודם. כאשר נולדתי אני, הרגיש אבא כי קורא לו דרור לקרוא לי כרצונו. כבר פרע את כל חובותיו. התיישב על התנ"ך ובחר לו שם – עדה. יהודה נולד זמן קצר לאחר שאבי אבא מת בחרסון. קראו לו בשמו - יהודה לייב. פרשה מיוחדת היה שמה של גאולה.

כאשר קרבה ממה ללידתה החמישית, צריך היה אבא לנסוע לאיזה כינוס ציוני. הוא חיכה בקוצר-רוח ללידה אשר תשחרר אותו לצאת לדרכו. נולדה ילדה. הוקל לו. לא היה צריך להשתהות עד הברית והוא יצא לדרכו מבלי להחליט על שם התינוקת. זאב סמילנסקי היה גר אז בחדר הנפרד והיה בא לראות את ממה. היה נשען על מזוזה הדלת. לא ההין לקרוב עוד יותר (היו הימים ימים צנועים). הוא התחיל לדבר על לב ממה שתקרא לתינוקת "גאולה". הסביר לממה את פירושו של השם, את משמעותו ההיסטורית באותם ימים, את הקשר שיש לו לכל חייו של אבא ולמשאת נפשו. ממה הבינה את כל זה אבל תהתה: "נו, טוב, אבל איך אקרא לה?" היא התחילה לגלגל את השם בפיה. אמרה "גאולציקה". שנתה ושילשה וקיבלה את השם.

מגיל צעיר הייתה רבקה מפותחת הרבה ומעלה לגילה. הייתה פשוט ילדה מבוגרת. הייתה הולכת אחרי ממה ואומרת: "מה יש לי לעשות? את קמה בבוקר ומייד יש לך מה לעשות. מה אעשה אני?" ממה התייעצה עליה עם דובנוב שהיה מרבה לבקר. אמר לה: "למדי אותה לקרוא."

ממה הפדגוגית שקלה במחשבתה באיזה שיטה תקנה לרבקה את הקריאה. עד שהגיעה לידי גיבוש החלטה, למדה רבקה לקרוא בלי שיטה. הייתה אז בת 4. אז היה לה מה לעשות. התחילו אצלה חיים פנימיים עשירים. גם לנגן התחילה מקטנות. גם משום שהייתה בכירה, גם משום שהייתה גבוהה וגם משום התפתחותה השכלית, ראו אותה הקטנים "כיודעת הכל". אבא אמר עליה: "יש לה שכל אינטליגנטי". משה, לעומתה, היה ילד שובב. הוא וחבריו היו הפוכים את העולם בחצר. היא לא הייתה יוצאת לשם. "כבוד בת-מלך פנימה". משה לא התלהב מהקריאה. כאשר היה מתפאר כי "קרא דף", הייתה רבקה צוחקת לו.

רבקה הייתה מספרת כי הייתה מטפלת בי בהיותי תינוקת. את זאת אינני זוכרת. אני רק זוכרת כי למדתי להתלבש בעצמי בגיל צעיר מאוד. הקדמתי בכך את כל הילדים. הייתי יוצאת מחדר הילדים לבושה לגמרי, עם מגבת על זרועי הולכת לחדר-הרחצה. בדרך הייתי ניגשת אל ממה כדי שתכפתר את שמלתי.

גאולה הייתה חמדת המשפחה. שעשוע הבית. אבא קרא לה "יִסְנָה" (אביב). (לימים כאשר בא משה לאחר שטעם בננה בפעם הראשונה, ביקשו ממנו לתאר את טעמה של הבננה. אמר כי כאשר אוכלים בננה מרגישים כמו שמנשקים את גאולה). הייתה יפה ומפונקת על-ידי כולם. בהיותה בת 3 לקתה בנפירות מתחת לירך. נפירות בגודל של ביצה. ניתוח באודיסה. הרופא ניבא כי תסבול מכאבים באותו מקום ברגל כל חייה וכן היה. זמן רב לאחר הניתוח שכבה במיטה ואני הקדשתי לה את כל זמני. עם פרישת "נְיֵאָנָה" מהבית - לרגל ההכנות לנסיעה ארצה - נטלתי על עצמי את הטיפול בגאולה. בזאת שחררתי לגמרי את ממה. הייתי שוכבת איתה במיטה, קוראת לה, משחקת איתה, מאכילה אותה. זה נתקבל כמובן מאליו.

בקיץ האחרון, לפני הנסיעה לארץ, נשלחנו - שלושת הילדים הגדולים - לבלות את חודשי הקיץ אצל הדודות (מעון הקיץ נמכר ולכן אי-אפשר היה לנסוע אליו). רבקה נסעה אל הדודה סשה. משה נשלח לדודה רחל ואני נשלחתי אל דודה סימציקה. בבית סימציקה הייתה "נְיֵאָנָה" לליוניה ויום יום היא לקחה אותנו ואותי לים. היה נפלא שם, אבל התגעגעתי נורא הביתה. התגעגעתי בעיקר לממה ולגאולה. משום שהייתי ביישנית כבשתי את הדבר בלבי. הייתי פורצת בבכי. היו שואלים אותי לסיבת הדבר, הייתי אומרת כי כואבות לי השיניים. לקחו אותי לרופא שיניים ורפאו לי את השיניים. הרווחתי שיניים מתוקנות. אבל הגעגועים לא נרפאו. המשכתי לבכות. פעם אחת כאשר פרצתי בבכי, אמרה ה"נְיֵאָנָה": "הילדה מתגעגעת הביתה". אז שלחוני חזרה.

בין הילדים לבין עצמם היו יחסי אחווה וקרבה. אולם לא הייתה זאת אידיליה כלילת השלמות. היו מריבות וקטטות. משה היה שובב נורא. היה מרביץ כהוגן לי ולרבקה. היה בכלל מלא תעלולים.

על הספה שעמדה בחדר-האוכל ואשר לא הגיעה לארץ יש להרחיב את הדיבור. ספה זו שימשה רקע לאחד ממשחקי הילדות התדירים והאהובים. מסגרת הברזל שלה הייתה עשויה מעשה-שבכה. במחי יד הדמיון הייתה הופכת לספינה ומשה היה מכהן בה כרב-חובל. אני הוזמנתי לשמש בה כמכונאי והקטנים - יהודה וגאולה - היו הנוסעים בפנים. הבעיה הייתה עם רבקה. היא בזה במקצת למשחק ילדותי זה. יותר נמשכה לקריאה. לאחר הפצרות הייתה ניאותה להשתתף כינוסעת היושבת על הסיפון וקוראת ואיננה מתעניינת בנסיעה עצמה". לאן הפליגו? הפליגו, כמובן, ישר לירושלים. היו מגיעים שמה אחת-שתיים "כמו כלום". תמונת הכותל המערבי, שהייתה תלויה על הקיר מעל הספה העידה כאלף עדים כי אכן הגיעו הנוסעים למחוז חפצם.

אחד מפולחני משק-הבית היה פולחן הכריות. בכל מיטה היו כר-לילה וכר-יום לקישוט מכוסה בציפית תחרה. מיטות ההורים היו מכוסות בד פיקה לבן ולמראשותיהן פירמידות: כר לילה, עליו כר יום מקושט ועליו כרית קטנה יותר לתפארת המליצה. משה אהב לשחק בכרים. יום אחד הביא כמנהגו כמה כרים לחדר האוכל (היה אז בן 6). ישב על השפה והתחיל משחק בהם. זורק וקולט חליפות. והנה פגע הכר בתמונת הכותל והתמונה נפלה ארצה. בנופלה פגעה זווית המסגרת בראשו. הזכוכית נשברה. קמה צעקה. אבא נכנס מהסלון, נבהל וצעק: "סדק!" ואיבד את עשתונותו. ממה לא איבדה את עשתונותיה ומייד טלפנה לרופא ד"ר ורשבסקי. הוא בא, ניקה את הפצע, הוציא רסיס זכוכית, מרח מריחה כלשהי וחבש. משום שהיה רחום וחונן לא תפר את הפצע. הכאב בראש לא היה עז כל-כך - הרבה יותר הכביד על משה הפחד מפני אבא, מפני תגובתו על חורבן "הכותל המערבי". וכאשר נרגעו הרוחות והכול עבר, פחות או יותר, בשלום, רווח למשה. הוא ניחם את עצמו ואת בני-המשפחה: "כמה טוב שהכותל הקדוש נפל על ראשו של ילד יהודי".

למשפחה היו קשרים גם עם רופאה יהודייה אשר זכתה להערכתה הגמורה של ממה. היא הייתה אישה נמרצת, "גבר". היא הייתה הרופאה שיילדה את הילדים. ממה הייתה מבכרת לקרוא לה ואולם לה לא היה טלפון והמצב היה בבחינת "עת לעשות" ולכן טולפן לאותו ד"ר ורשבסקי. לאחר מכן כאשר באה הרופאה ובדקה את הפצע כעסה על רכות-לבו של הרופא. הפצע הותיר צלקת אשר לא הצמיחה שער לעולם. זכר לחורבן.

אבא לא היה אדם שעסק בעבודות בית, לא חיתל את התינוקות. לא טיפל בילדים, אבל היה קרוב לילדים והנהיג דפוסי-חיים. סביב שולחן האוכל היה לכל אחד מקום קבוע. הוא ישב בראש (אחר מותו לא ישב איש במקומו שנים רבות. כאשר חזרה רבקה מאירופה, כבר עם תיתה, ישבה בפעם הראשונה במקומו. שמתו לזה לב. משהו זע בלבי).

הוא ייעד את מוצאי-השבת לערב של בירורים משפחתיים. כל מעשה-ריב ואי-הבנה שנתגלעו במשך השבוע בין הילדים לבין עצמם ובין הילדים וממה - ואשר לא היה לו פנאי להיכנס לעובי הקורה בשעה שקרו - היו מובאים למשפט במוצאי-שבת. ככתב עיתון היה מבלה שעות רבות בבית-המשפט והיה בקי בכל תורת הברור המשפטי וגינוניו. הוא היה מנהל את ישיבת "המשפט המשפחתי" לפי כל הכללים והדקדוקים. היה עושה זאת כהצגה שלמה. ישב על הספה כשופט. מבני המשפחה היו קמים מאשים ונאשם. יתר הילדים וממה היו משמשים כעדים. הכל לפי הצורך בבירור המסוים. העדים היו נקראים להעיד. לאחר מכן היו מתבקשים לצאת, אז היה אבא מנתח אה המקרה ולבסוף היה נותן את פסק-הדין. לא היה גוזר עונשים. היה לו כוח מאגי. כילדים היינו בידינו כחומר ביד היוצר.

הווי ומסורת בבית

אבא לא היה אדם דתי, אבל שמר מסורת כשמור על מסגרת לאומית, כתריס נגד התבוללות. בבית היה כמובן כשר (נשמרה קדושה השבת). כל החגים נחוגו באופן המסורתי ביותר (זקן גידל לא מתוך אדיקות, אלא מתוך קיום הבטחה שהבטיח לאביו).

ביום שישי היה העולם מתהפך בתכונה לקראה יום השבת. כל השבת הייתה מקודשת. ממה הכינה הכל בעוד מועד וכל השבת לא בישלה. העוזרת הגויה חיממה אה האוכל והכינה כל מה שהיה דרוש. כל השבת לא קרעו פיסת נייר. לא תפרו. לא כתבו. ואבא - אבא ישב כל השבת ליד שולחן הכתיבה בסלון - כתב ועישן. לא ערערו על הסתירה שבחיי הבית. כך היה בסדר (רק בשנותיו האחרונות, בעוד כל המשפחה שומרת על השבת, הייתה גאולה מערערת בפניו על הסתירה. עשתה זאת בהיתול).

היה קידוש של ליל שבת שעשה אבא. ובשבת בבוקר היה קידוש של שבת שעשה משה באופן מאוד חגיגי. בבוקר הוא היה הולך לבית-הספר. ה"נְאִיָּה" הייתה מכינה הכל לקידוש - יין מיוחד מתוק וטעים. היו מחכים למשה. בהפסקה הגדולה היה רץ הביתה, מתפרץ פנימה. היה מקדש וחוזר לבית-הספר.

בשבועות היו מביאים הביתה עגלה עמוסת ירק מהכפר. היו מקשטים עם אבא את כל התמונות ב"ירק לשבועות".

בסוכות היו מברכים על ארבעת המינים. היו חוגגים את פורים, את חנוכה. בתשעה באב היה יושב על הארץ, מתאבל על החורבן. היה מתאבל כאילו עבר החורבן עליו, על גופו. אבא הוא שקבע את דפוסו של ה"סדר" המשפחתי. חגיגי ורציני מאוד. כאשר היה מגיע ל"שפוך חמתך", היה קם מכיסאו ועל כולם היה עובר רגע גדול ומזעזע. היו פותחים את הדלת לאליהו הנביא בחרדת קודש.

ממה הייתה לגמרי ספוגה בתוך מנהגי המסורת, אבל אבא נסך על הכל את האווירה החגיגית.

למרות שאבא לא היה איש דתי, עברה על רבקה ומשה תקופה "דתית". כאילו עוררו את זה בעצמם. היו מקפידים עם אבא שיערוך את כל התפילות, הברכות, הטקסים כדת וכדין. פעם אחת נסעו שניהם לבלות את השבת בביתו על הפקיד שעבד אצל אבא. הבית היה מחוץ לעיר. המשפחה הייתה דתית מאוד. והנה במוצאי שבת נוכחו שניהם בפעם הראשונה בברכת "ההבדלה". חזרו הביתה נרעשים. האשימו, כביכול, את אבא כי כיחד תחת לשונו דבר יפה כזה. כאילו קיפח אותם מיסוד מוסד ביהדות. תבעו ממנו כי יערוך את ברכת "ההבדלה".

לקראת הפסח היו מביאים הביתה חבית מיוחדת מלאה מצות. פעם, כאשר הביאו את החבית והכניסו אותה הביתה, התמלאנו, כרגיל, התרגשות גדולה. כולנו התאספנו. רבקה ניגשה כדי לנגוע בחבית. משה הרים עליה את קולו: "בציקה! לך אסור! את אישה!"

חינוכם של רבקה ומשה

בגלל ראיית החיים ברוסיה כשהות ארעית ובגלל הקנאות הציונית, החליט אבא כי לא ישלח את ילדיו לבית-הספר הגויי. כך כינה את בית-הספר הרוסי (חשב כי יבוא לארץ בעוד הילדים צעירים). השיקול של הצורך בחיי חברה לילד לא שיחק תפקיד במהלך מחשבותיו. ממה נכנעה לרצונו. הקורבן הראשון הייתה רבקה. בעוד חברותיה בנות-גילה הולכות לבית-הספר, נדונה רבקה לחיי בדידות בבית. כל שיתוף איתן בתוכן החיים היום-יומי נגזל ממנה. גם במראה חיצוני נבדלה מחברותיה. הן לבשו תלבושת אחידה של בית-הספר והיא - סתם שמלה ביתית. דאגתה להשכלתה לא הדריכה את מנוחתם של אבא וממה. הם סמכו על עצמם שילמדוה. לא הצליחו ללמד אותה באופן שיטתי אלא לימודה ב"גלים". פתאום היו מלמדים משהו בגיאוגרפיה, פתאום - פרק בהיסטוריה, פתאום - משהו בחשבון. דובנוב היה מביא הביתה את ספרי ההיסטוריה לילדים שכתב אחיו. הם היו מרתקים ורבקה בלעה אותם. בהיותה בה 12, נחלצה ממה לתקן את העוול החברתי שנעשה לרבקה - מתוך הכרה קשרה אותה עם ילדות בנות גילה.

כך עמד אבא לנהוג גם במשה ואולם פה לא הצליח להכניע את ממה. ידידים יהודים מבני העיר באו לדבר על לבה כי אסור למנוע מהילד לימודים מסודרים בבית-ספר. איכשהו, כנראה, הסכים אבא לדבר.

משה היה צריך לעבר מבחנים קשים כדי להיכנס כ"יהודי" לבית-הספר. בשנת הלימודים הראשונה, בהיותו בן 9, היה ילד יהודי יחידי בין 40 ילדים רוסיים. יום שבת היה יום לימודים. בשבת הראשונה של שנת הלימודים שאלו המורה מדוע אינו כותב כיתר הילדים. משה קם וענה: "החוק שלנו אינו מרשה לנו לכתוב בשבת". המורה היה נוח וטוב וקיבל את הדבר. וכך נהג משה מדי שבת בשבתו. עם צאת השבת היה מתיישב וכותב במחברות את כל הדרוש. הילדים בכיתה היו מתלוננים על הזכות המיוחדת של הילד היהודי. המורה היה אומר להם: "אין דבר. ביום שני (יום ראשון היה יום חופש) מביא צירטוק את השיעורים טוב מכולכם".

השקצים היו מתנכלים לילד היהודי היחיד. היו מתעללים בו. לפעמים מכים. כאשר היה נקרא אל הלוח - היו גונבים את ארוחתו משולחנו. היה חוזר ומוצא את תיק האוכל ריק. היה מתמלא זעם, בושה של אוזלת-יד - היה פשוט נשאר רעב.

יום אחד הושיב אותו המורה ליד גדול בריוני הכיתה. משה פחד. הייתה הכתבה והבריון ראה כי משה כותב את המילים בביטחון ובכתב יפה של "כתיבה תמה". התברר לבריון כי כדאי לו להעתיק מהילד היהודי החלש. בהפסקה הקהיל הבריון את ילדי הכיתה ואמר להם: "מעכשיו מי שיגע לרעה בילד הזה - יהיה לו עסק איתי". השקצים, כמובן, נבהלו מהאיום ומשה יכול היה לחיות בשקט.

ממה לא הרפתה ממנו כל שנות לימודיו. הייתה חוזרת ומסבירה לו כי הוא "יהודי בגימנסיה" וכי מבחניו בלימודים קשים ואכזרים פי כמה מיתר הילדים. היה עליו להצטיין כדי להישרד בחיים כתלמיד. הייתה משננת איתו את שיעוריו עד שהייתה בטוחה ב-"5" (הציון הגבוה ביותר).

יום אחד נשאל משה בכיתה על-ידי המורה וענה בהצלחה. באותו ערב, לפני ששכב לישון, שאלה אותו ממה

אם הכין את כל שיעוריו. הכין. לא נחה דעתה. בדקה את השיעורים. התברר כי היה צריך להכין פרק בהיסטוריה הנוצרית. ממה בחנה אותו ותשובותיו לא סיפקו אותה. מת לישון והסביר לממה כי אין לו מה לחשוש. המורה ודאי לא ישאל אותו מחר כי כבר היום שאל אותו שאלה והוא ענה תשובה נרחבת בהצטיינות. ממה אמרה לו: "אל תשכח שאתה ילד יהודי יחיד. ודאי וודאי שהמורה עלול לשאול אותך מחר ודווקא שאלה בנושא זה". החזירה אותו לשולחן הלימודים ושיננה איתו את השיעור. רק כאשר הייתה בטוחה בו, הניחה לו לשכב לישון. למחרת קרא לו המורה לענות על השאלה. הייתה התרגשות בכיתה. הכל ידעו כי המורה מתאנה למשה כי כבר עבר תורו לענות על שאלות. משה קם והרצה את התשובה כהלכה. המורה שישב בקתדרה רשם ספרת ציון במחברתו. התלמיד שישב בספסל הראשון התרומם קצת מעל כיסאו ועקב אחרי שרטוט הספרה. אחר-כך פנה לאחור והושיט לעומת משה יד פרושת אצבעות - חמש.

משה חזר הביתה בריצה. מן החצר הפנימית קרא לממה שנשקפה בעד חלון המטבח: "ממציקה, את קיבלת 15!". בכך עברה שנה שלמה, שנה מלאה סבל וגבורה.

בשנה השנייה הוחלף המורה. נוספו שישה-שבעה תלמידים יהודים לכיתה (כולם, כמובן, הצטיינו. אחד מהם היה הראשון בכיתה ומשה היה השני). והנה הגיעה השבת. כל הילדים ישבו וכתבו. המורה שאל את משה מדוע הוא יושב בחיבוק ידיים. לא היה למשה נשק. גם חבריו היהודים כתבו. המורה אמר: "כל חבריך כותבים. אם לא תכתוב, אוציא אותך מבית-הספר." אז כתב. כאשר חזר הביתה, נפל על צוואר ממה ובכה: "ממציקה, כתבתי בשבת!" כל הבית בכה איתו. גם ה"ג'אָנְה" בכתה. אבא, שישב בסלון וכתב, שמע את הבכי. נכנס למטבח ובכה גם הוא.

משה למד עברית באופן פרטי אצל זאב סמילנסקי ואחר-כך בתלמוד תורה של פאפר. לקראת הנסיעה ארצה הוחלט כי יש להאיץ ולהעמיק את ידיעת העברית של שני הילדים הגדולים. היות כי עד אז לא למדה רבקה עברית, החלה מייד ללמוד את השפה באופן פרטי, כדי להגיע לרמתו של משה. מייד הראתה כישרונות מפליאים ללימוד שפה זרה והדביקה את משה. אז יצרו כיתה קטנה - רבקה, משה וחבר נוסף. המורה הפרטי היה יעקב כהן. קראו לו: "אדוני המורה". מכיתה קטנה זו נשארה התמונה הידועה של שלושת הילדים עם מורם סביב השולחן. לכבוד התצלום לבשה רבקה את שמלתה החדשה.

למדו הרבה מאוד אצל המורה הזה. למדו ניבים, ביטויים, הוא שחיבב עליהם את התניך. למדו איתו פרקים רבים בע"פ. כל השיעורים היו מתקיימים בבית, בחדר הילדים. ממה הייתה נכנסת ומגישה כוס תה ועוגה למורה. יום אחד נכנסה וראתה משונה: משה עומד על ארון הבגדים ומדקלם משם פרק מישעיהו בן-אמוץ. ממה נדהמה ושאלה את המורה: "איך אתה מרשה את הדבר?" השיב לה: "אין דבר. משם הוא עונה יוצא מן הכלל".

אותו מורה, יעקב כהן, בא לביקור בארץ לאחר שחזרנו מעין-סינייה. הוא התאכסן אז בביתנו (בבית אמזלג). משה ניצל אותו ביקור ולמד אצלו את תורת הניקוד.

והנה בשנת 1954, לערך, ביקרה משלחה ישראלית ברוסיה, בין חברי המשלחת נמנה הלל הכהן. כאשר ביקרה המשלחת בבית-הכנסת באודיסה, ניגש אל הלל יהודי זקן ואמר לו: "ראש הממשלה שלכם תלמיד שלי". התפתחה שיחה ביניהם והתברר כי הלל ידידו של משה וכי הזקן אינו אלא יעקב כהן. לאחר מכן ביקר הלל את יעקב כהן בביתו. התברר כי הוא גר עם בתו ונכדתו. סיפר להלל כי הוא אוטם את הדלתות ואת החלונות, נסגר עם נכדתו חדר בחדר ומלמד אותה עברית (קטע מיומן של משה משנת 1954: "הלל הכהן בא עם אחותו חנה רופין לספר על פגישותיו באודיסה עם מורי העברי יעקב כהן. ביקר בביתו פעמיים. הביא לו ספרים ועיתונים עבריים ומגדנות מהארץ, ובעצמו נסחף בנחשול ההתלהבות שעורר באותה משפחה. אבל בביקורו השלישי נודע לו כי הזקן נקרא למשטרה ונחקר על מגעו עם הישראלי הזר. ובחוזרו הביתה שרף במו ידיו את הספרים העבריים אשר כה שמח להם ובלעם כביכורה". י.מ.).

לאחר שחזר הלל מרוסיה וסיפר את סיפורו, כתב משה ליעקב כהן מכתב נהדר ונרגש. הזמינו לבוא ארצה והוסיף כי כל מחסורו יהיה עליו. הזקן השיב כי לו היה עירי - היה בא ואולם קשה עליו הפרידה מבתו ומנכדתו היחידה לו.

מעון-הקיץ

מקובל היה בחוגים מסוימים בחברה הרוסית, וגם בין היהודים, לנסוע בחודשי הקיץ ל"דאציה" (מעון קיץ). משפחות היו שוכרות מעונות קיץ בסביבה כפרית לשני חודשי הקיץ. בחרסון לא היה מפותח ביותר סגנון קיט זה, אולם למשפחתנו היה מעון קיץ באזור שהיה קרוי "אזור הטחנות" על שם ריבוי טחנות-הרוח ששכנו בו. מעון קיץ זה לא נלקח בשכירות, אלא נקנה על-ידי אבא במקנת כסף. היה זה דלא נידי היחידי שלו. הבית עמד מרחק שעת נסיעה אחת מחרסון. בסגנונו היה זה בית כפרי ממש - עשוי עץ, פשוט, תקרותיו נמוכות, חלונותיו קטנים. כולו אומר צניעות ואווירת חיי כפר. הבית היה נטוע בלבו של בוסתן - גן-עדן של

עצי פרי: דובדבנים, אגסים, תות שחור, משמשים, תפוחים. הדוד וולודיה, שעסק בסחר עצים, בנה בגן סוכת-חמד מלוחות עץ מגולפים מלאי פיתוחים. כל היום היינו מתרוצצים בחוץ בין הבית לסוכה, משתוללים משחקים וקוטפים ואוכלים מפרי עץ הגן למינהו.

בחודשי הקיץ היו הדודים והדודות באים גם הם להתארח במעון הקיץ - וולודיה, יוסף וגוטה מצד אבא ורחל וסימצ'קה מצד ממה (רבקה תמיד הייתה טוענת שהיה עליהם להתחתן: יוסף וולודיה עם רחל וסימצ'קה).

יום אחד ישבה הדודה גוטה על המרפסת, ישבה כבת ישראל צנועה ועסקה במעשה רקמה. עבר גוי רכוב על סוס בשביל הגובל עם מעון הקיץ. הוא הציץ בדודה גוטה ונפגע. עצר את סוסו. על המדרגות המוליכות למרפסת שיחק משה. הגוי קרא לילד ושאל אותו: "מיהי העלמה היושבת בזה?" "דודתי היא", השיב הילד. "אם כן", אמר הפרש, "רוץ ואמור לה כי אני מאוהב בה". הוא הדחיר את סוסו ונעלם. רץ משה, חזר אל המרפסת ואמר: "דודה גוטה, האיש ביקש למסור לך כי הוא מאוהב בך. דודה גוטה, מה זה 'מאוהב'?"

וולודיה היה רוכב באופנים לעבודה העירה ובחזרה. אבא היה עושה את הדרך בעגלה. ארוחת צהרים היה אוכל בעיר. לעגלה היה רתום סוס לבן ומעליו הייתה קשת עץ קבועה בקצותיה לדפנות העגלה. הקשת הייתה עקומה. לפנות ערב היינו רצים בשדות ומגיעים למקום שממנו אפשר היה לצפות על-פני הדרך ולפגוש את אבא. רבקה הייתה מבחינה בו ראשונה והייתה קוראת: "סוס לבן! קשת עקומה!" היינו שבים עם אבא בעגלה למעון. זה היה כיף.

מחוץ לתחום הבוסתן היה עולם אחר לגמרי, עולם ה"סטפ" הרוסי. אדמה רחבת-ידיים, ארץ מישור ירוקה מעשב. ערבה ושמים נושקים זה לזה ללא הרף, סביב-סביב. מרחב עצום שאין לו תכלה, העומד בו מרגיש כחלק ממנו וכניצב במרכזו. אפשר היה להקיף בעין את האופק כבמחוגה, עיגול שלם. ארץ אדמה ורקיע. בלילות אפשר היה לשכב על האדמה על הגב שעה ארוכה ולהביט למעלה ולראות את שמי השמים. שמים אמיתיים-אגדיים. כיפת כחול-כהה משובצת בכוכבים זוהרים.

אבא וממה אהבו לצאת בלילה לבדם לטייל ב"סטפ". היו משאירים אותנו עם העוזרות. פעם אחת בחזירתם, בשעה שיצאו מתחומי של ה"סטפ" וקרבו לבית, שמעו את קולו הנלהב של משה בוקע מהמטבח. בלאט, נסתרים באפילת הלילה, התגנבו ועמדו מאחורי חלון המטבח והציצו פנימה. שתי העוזרות היו שם, היהודייה והגויה. משה הרביץ בהן פרק בהיסטוריה יהודית - סיפר על חורבן הבית. שתי העוזרות ישבו כמכושפות. ההורים עמדו בחוץ שעה ארוכה והזינו עיניהם ואוזניהם במחזה שנגלה לפניהם.

לקראה הנסיעה לארץ מכר אבא את מעון הקיץ - את רכושו היחיד. בכך נסתייעה הנסיעה ארצה וההשתקעות בה.

שנים רבות לאחר מכן, לאחר סיום הגימנסיה, קראתי את גורקי. הוא מרבה לתאר חייהם של יחפנים ונוודים נעים ונדים ב"סטפ". יש תיאורי טבע נפלאים של מרחב זה. הרגשתי אז כמה אני מבינה את אלה - זה היה כל-כך קרוב, אהוב וידוע.

קרובי משפחה

הדוד וולודיה

מבני המשפחה בפינסק הגיעו וולודיה הראשון לחרסון. הוא הגיע בשנת המגורים הראשונה של אבא וממה בחרסון והיה עד לינקותה של רבקה. היה מחתל אותה ונושא אותה בזרועותיו (בכלל - כל שנות ילדות הילדים עברו בנוכחות וולודיה ואח"כ גם בנוכחותה של גוטה).

וולודיה חשב כי יישלח לגימנסיה בחרסון, אבל הדבר נמנע ממנו.

ראשית - לא היה כשר לכך מבחינת ידיעות בלימודים.

שנית - אבא לא יכול לקחת על עצמו עול חומרי נוסף.

במקום זה שלחו אבא לקורסים שונים וממה פילסה לפניו שבילים בספרות הרוסית ולימדה אותו צרפתית. (היחסים ביניהם היו קרובים מאוד. הוא תמיד התייחס אליה כאל אחות בכירה - בכבוד ובאהבה).

לבסוף למד הנהלת חשבונות והיה למנהל הראשי על בית-החרושת לנסירת עצים של היהודי העשיר בחרסון - רבינוביץ שמו.

מצבו החומרי של וולודיה היה תמיד טוב והיה, בעצם, טוב ממצבו של אבא. הוא גר בחדר הנפרד שבבית. חדרו היה מרהוט יפה ואפילו בהידור. היה לו ארון ספרים עם דלתות זכוכית ובו שוכנה כל הקלאסיקה הרוסית, כל סופר בכריכה אחרת: טולסטוי בבורדו, דוסטויבסקי בתכלת, צ'כוב בירוק. על הרצפה היה

פרוש שטיח יפה. על הקירות היו תמונות. למנורה היה אהיל אלגנטי. וולודיה היה יוצא ובא בחברה, היה משתתף בנשפים, היה יוצא לשיט בסירות.

הורי אבא

זמן-מה לאחר בוא וולודיה לחרסון, באו ההורים הזקנים של אבא ואיתם הדוד יוסף והדודה גוטה, נשכרה למענם דירה לא רחוק מביתנו.

הם היו באים ערב ערב. היו יושבים בחדר האוכל סביב המחם. סבתא הייתה יושבת וסורגת גרביים. ראייתה הייתה לקויה (סופה שהייתה עיוורת) והיא לא הייתה מסתכלת בסריגה, אלא צופה למעלה. ממה הייתה מספרת כי בתחילה קיבלה ביקורי יום-יום אלה כמובן מאליו. כל ערב אותו ביקור, אותן שיחות. לאחר זמן-מה היה הדבר לטורח עליה. אבא היה עובד בסלון ורק לעתים היה יוצא כדי לקבל מחצית כוס תה. מחליף מילה או הלצה וחוזר לעבודתו. ואולם היא הייתה חייבת להישאר בחדר ולקבל את הזקנים. ערב אחד הייתה צריכה לצאת מן הבית לפנות ערב. היא ולאה'קה העוזרת עשו יד אחת והחליטו כי היא תצא לפני בוא הזקנים ולאה'קה תתנצל בעדה. והנה באו הזקנים לפני שהיא הספיקה לצאת את הבית. ממה התחבאה במטבח ויצאה דרך הפתח האחורי. כאשר חזרה הרגישה כי היעדרה הסב עלבון עמוק לזקנים. הוחלט כי מעשה זה לא יישנה.

אבי אבא מת בחרסון ויהודה שנולד אחר-כך קורא בשמו.

באותה תקופה גר בחדר הנפרד שבדירה זאב סמילנסקי (אבי יזהר). הוא היה המורה הראשון לעברית של משה (משה כתב לזכרו בעיתון: "זה כיסא! זה שולחן!" הרשימה נתפרסמה ב"אורות שכבו". י.מ.). היה מורה בחדר מתוקן הוא התאהב בדודה גוטה. העלמה הצעירה לא ידעה לשית עצה בנפשה. ואולם אמה החליטה בלא שום היסוסים כי גוטה לא תקשור את עתידה עם עתידו החומרי הרעוע של "איזה מורה". לאם היה ברור שגוטה צריכה להינשא לסוחר. סמילנסקי גם חשב על עלייה לארץ וגם רעיון זה לא היה לרוחה של בבוסיה. סמילנסקי היה בחור נחמד ועדין. העובדה שהקשר עם גוטה לא הסתייע, היה היעדרו של קושי נוסף בזירוז נסיעתו לארץ.

הדודה גוטה

גוטה הייתה נערה נחמדה. ידעה עברית. הייתה ציונית. השתייכה לחוג ציוני של צעירים והייתה מכובדת בו. היה קיים שיתוף רוחני בינה ובין אבא. הייתה מוסיקלית. שרה יפה. קולה היה נעים. כמו וולודיה, התקשרה גם היא אל ממה כאל אחות בכירה. שיתפה אותה בהרבה מחייה. סימציקה קראה לממה "פנצה" וכך קראו לה תמיד אבא וגוטה. אנחנו הילדים התקשרנו מאוד אל גוטה. היא הייתה תמיד נוסעת איתנו למעון הקיץ.

והנה הגיעה גוטה לפרקה - ובבוסיה, אמה, התחילה לחשוב על שידוך בשבילה. היא כתבה לאחיה בפנסק ובקשתו לסייע בדבר. הוא השיב כי שם עינו על אדם אחד. אז כתבה גוטה את מכתבה הידוע בשנת 1903.

מכתב גוטה שרתוק אל הדוד לייזער:

1903

"משפט מעוקל תוציאו יקירי אם תאמרו בקראכם את מכתבי: 'כי כאשר הדבר נוגע לעצמה זכרה לכתוב לפני משפחתה'. שהדי במרומים כי תמיד קרובים אתם ללבי ולנפשי ואם נאלמתי דום עת ארוכה כזאת, לא בי האשם, כי מקרה הוא אשר לי לבדי קשה להבין את פתרונו, ולפיכך יכולה אני לדבר איתכם מבלי לפקפק אף רגע בסליחתכם, ואמונתי בה תתחזק עוד יותר בקוראי את איגרתכם אלינו, אשר כל מילה, כל הגה תאמר לך שלום ואהבה.

אומנם נעים להרגיש כי אנשים קרובים ואהובים יתעניינו בך וידאגו בעד הצלחתך, ומקרב לבי מודה אני לכם בעד התייחסותכם הטובה אלי שיקרה היא בעיני מאוד.

על דבר אדון מאלאטשניק קראנו כולנו את חוות דעתכם שראויה לשימת לב. כעת אי-אפשר להחליט איזה דבר, מחכים אנו למכתבכם שבו תודיעונו בלי ספק בבירור על דבר הפנימיות שבו. כוונתי לאמור, על דבר הצד הרוחני. מה ששייך למצבו החומרי, אין את נפשי להרהר על זה, אחרי שמעודי לא שיערתי לי הרי-זהב, רחוקה אני מלשאוף לחיי עושר והדר בעת שצמאה אני בכל נפשי ומאודי לחיים שנפגשים בהם יחד חוץ מן החומריות והגשמיות, גם מעט רוחניות ומוסריות. שואפת אני לחיים שמלבד הדאגה בעד הכרס לא יהיו מוזרים לגמרי מהנשגב והנעלה, מהיופי והנחמד. חפצה אני לחיות

חיי שעה יחד את חיי עולם. אינני מרשה לי לחפוץ ולדרוש מהאיש שאנשא לו כי ייחשב לאיש תרבותי וספרותי במלא מובן המילה, אך רצוני הכביר ומשאלתי כי לא יהיה בור מדעת ומתבונה, כי ידע לחשוב מחשבות ולהתעניין במידה אחת בשאלות הכלליות כמו בהפרטיות. ועל כל אלה עלי עוד להוסיף ותמצית כל שאלותי ותביעותי אראה בדברים הבאים: כי ברית עולם נכונה אני לכרות רק עם איש שראוי ומתאים הוא על פי השקפותיו ומבטיו להשם עברי במובן הרוח העברי, ולא אפחד כל כך בעשותי את הצעד המסוכן והרציני הזה, אם אהיה בטוחה כי איש בריתי הוא בן נאמן לעמו ובלבבו פנימה שרושה אהבה נצחית לכל הקדוש והיקר לעמנו. וכן: אם כל אלה אפשר למצוא באדון מ' אם חובב ציון הוא ובגוו מתפעם לב עברי, לא אתנגד אם יבחר בי.

אם באמת שני האברך עשרים ושתיים אז עצתי שלא ימהר לתת בעול שכמו, טוב לו להתענג ולשמוח על החופש והדרור, אשר יוכל היות כי יתגעגע אליהם אם ייהפך בלי עת מאברך לאיש.

מה נשמע אצלכם על דבר הפרעות? האם גם גרי פינסק מפחדים מפני האספסוף הפרוע והגס כמו דרי ערים אחרות?

הרושם מפרעות קישינב אין ביכולתי להביע בדברים. כל יהודי גליל חרסון מוכי צער ועיבוב, כל אחד מרגיש את פצע לבבו ותוגת נפשו, הייאוש והרפיון לקח לו מקום בראש ואין נחת ומנוחה.

מתי יאתה בוקר, עיני כל אחינו צופיות לו ומחכים מתוך המצר והעוני.

המכבדת אתכם

טובה"

הדוד התפעל מאוד מהמכתב ונשאהו עמו על לוח לבו. הראהו לכל מי שהיה ראוי בעיניו.

על הבמה עלה בצומת זו ברוך קטינסקי - בַּנְדֵט. בנדט התייתם מאביו בהיותו בן שלוש-עשרה וגודל בבית דודו - אביה של רחל קטינקא. הוא היה בבחרותו בחור ישיבה. למד בישיבת וולוז'ין (הישיבה של ביאליק). לאחר שסיים את לימודיו פנה למסחר. לאחר שהשתרש במסחר ביקש למצוא לו כלה ולהקים לו בית. הייתה לו מזוודה של קטיפה ועליה רקומות ראשי התיבות של שמו "ב' ק". קראו לה "מזוודת החתן". איתה היה נוסע ממקום למקום לחפש לו כלה.

והנה הגיע בַּנְדֵט לפינסק. הוא נפגש עם דודה של גוטה ונמצא ראוי בעיניו לקרוא את מכתבה. כל האידיאלים אשר גוטה נקבה בשמותיהם דיברו אל לבו והוא אמר לדוד כי ברצונו להכיר את הנערה. הדוד כתב את הדבר לאחותו בחרסון. בבוסיה סיפרה את הדבר לאבא ולוולודיה והוחלט לכתוב לבנדט ולהזמין לחרסון.

בנדט הגיע לחרסון והתיישב במלון. אבא וולודיה הלכו לראותו במלון כדי להיווכח אם יש, בכלל, על מה לדבר. ביקשו למנוע עוגמת-נפש ובושה מגוטה שמא נמצא באברך איזה פסול. אבא חזר מהפגישה ונתן "אור ירוק". סיפר לממה כי לבנדט ידים יפות מאוד. אז נפגשו גוטה ובנדט.

החלה תקופה שבה היה בנדט נוסע בין פינסק וחרסון (הנסיעה מעיר לעיר ארכה אז. שלושה ימים). הייתה התכתבות בינו ובין גוטה. תוך כדי כתיבה התעמק והתחזק הקשר. בביקוריו בחרסון התחבב מאוד עלינו, על הילדים. היה חזק מאוד. היה מרים אותי על כף יד אחת. היה עומד צמוד לקיר ומנדנד את משה ואת יהודה על רגליו.

היה ברור שהקשר קשר ואולם את הדיבור שהיה לומר - לא אמר בנדט. וולודיה אמר כי בנדט מקשה להחליט - מבושה, מחיישנות. טען כי יש לדחוק את הקץ. וולודיה פברק אז מברק שקרא לבנדט לחזור לפינסק. הוא השאיר את המברק במלוננו של בנדט. היה ברור כי בנדט לא יוכל לעזוב את חרסון מבלי לומר את דברו.

התחבולה פעלה כמתוכנן.

החתונה נערכה בבית. לאחר החופה תכנן אבא שייערך "אל מלא רחמים" לזכרו של סבא. הדבר השרה רצינות מיוחדת על כל טקס החתונה. בכל העיר דיברו על כך.

גוטה ובנדט חזרו לפינסק לגור בה. מאוחר יותר נסעה בבוסיה לגור עמם ודירתה בחרסון בוטלה.

מוסד השידוכים היה מקובל בימים ההם. גוטה קיבלה את מסגרתו כדבר מובן מאליו. כאשר הבינו רבקה ומשה, מתוך הלחישות מסביב, כי דודתם האהובה והצעירה עומדת להינשא בדרך השידוך - הזדעזעו. הרעיונות בדבר האהבה, הנאמנות, המסירות והעצמאות אשר ממה פיתחה בהם, לא יכלו להתמזג עם דבר השידוך. רבקה ומשה ראו בזאת עוול לדודה גוטה. רק כאשר הכירו אה הדוד בנדט ונתקשרו אליו, רק אז

קיבלו את דין נישואיה של דודה גוטה באהבה ובשמחה.

הדודה אסתר

אסתר, אחותו הבכירה של אבא, נישאה בפנינסק לאדם שהיה ירוד ממנה לדעת כל בני המשפחה. היא נסעה איתו לאמריקה. הייתה כותבת מכתבים. ממה הייתה מתפעלת מהם. אנחנו הילדים לא ראינו אותה מעולם. אמריקה הייתה אז סוף העולם. התקבל על הדעת לחלוטין כי אדם הנוסע שמה - גוזר על עצמו פרידת נצח מבני משפחתו. בנותיה הם לילי וסיידי (שרה קושניר).

הדוד יוסף

הדוד יוסף שירת בצבא. לאחר מכן נשא אישה. אני זוכרת את חתונתו. עם פרוץ מלחמת רוסיה-יפן פחד כי יקראוהו לשירות מילואים והקדים לנסוע עם משפחתו לאמריקה. לא היה ציוני, נולדו לו ארבעה בנים. לאחר מות אשתו נשא אישה שנייה. היה לה בן סטאר. יוסף אימץ אותו והסב את שם משפחתו לשרתוק. סטאר שרתוק הוא "בנו" היחיד שהגיע ארצה. גם האישה השנייה מתה עליו והוא נשא תחתיה אישה שלישית - הלוא היא הדודה קלרה המפורסמת. לדודה קלרה הייתה משפחה גדולה והדוד יוסף אומץ כליל על ידיה.

הדודה סאשה

ההורים קראו לסאשה "שפרינצה" ואולם שכן רוסי אהב אותה מאוד בילדותה וקרא לה "סאשינקה" - שם זה נשאר. ממנו, אחר-כך, גזרו את השם המורחב "אלכסנדרה".

היא נישאה לאברהם זוסמן אשר עסק בעיקר בשתיים: היה ציוני נלהב ופעיל והיה אגרונום. הוא סיים חוק לימודים בתורת החקלאות וזכה לתואר גבוה במקצועו. נולדו להם שני ילדים - דבורה ועזרא (סאשה סבלה תמיד מכאבי בטן. לאחר שנים בארץ גילה בְּזִיָּה [בורודיאנסקי, בר-דיין, בעלה של דבורה] כי היה לה אולקוס מוזנח). ביתם באודיסה היה בית פתוח, תמיד היו מתגוררים אצלם אורחים וידידים.

כאשר נסע אברהם זוסמן בפעם הראשונה לארץ, בשנה 1900, נשארה הדודה סאשה לבדה. היה לה נורא קשה. אבא רצה לנחם אותה ולעודד את רוחה. הוא רצה להסביר לה מהי המשמעות של נסיעה לארץ בשביל בעלה. בין היתר כתב:

כמה עלובים בעיני המוני הציונים בני יומם המעידים על עצמם והמדמים באמת כי הם אוהבים את ציון. אני מוצא נחמה בציונים אלה ומשתדל ללבות את ניצוץ אהבתם, ואולם איך אאמין לאהבתם אם הם יודעים את ציון מן השמועה בלבד. האפשר לאהוב בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך אישה, ולו גם יקרה, מבלי לראותה בעיניך? --- המולדת, ארץ אבות, כאישה האוהבת, תובעה מסירות עיוורת וקשר טבעי, אהבה ללא חשבון, ולא רק אהבה מתוך תכלית מכוונת או אפילו מתוך אידיאה --- קשר כזה ואהבה כזו למולדת תרגיש רק אם תראינה בעיניך, תהיה בחיקה, תחוש את קסמיה ותרגיש את ידה המלטפת.

אני עצמי אולי כבר אין לי תיקון. אך להשאיר את צאצאי, את משה, זה גלם-רוחי, בגוב האריות כאן - זוועה תאחזני בשוותי אפשרות כזו לנגד עיני.

אבא לא הספיק להיפרד מזוסמן לפני שיצא לדרך. ולכן, בהמשך המכתב, ביקש מסאשה, כי תכתוב לזוסמן בשמו ותבקש ממנו כי יתפלל עליו לה' ליד הכותל המערבי. בקשתו הייתה כי ייתן לו עשר שנים, רק 10 שנים ולו רק עשר שנים כדי שיוכל "להשריש את משפחתי בארץ, להבטיח את המשך חיי רוחי בבני ובבנותי ולמצוא מנוחה לעצמותי בתחומי המולדת, משאת נפשי כל הימים".

זוסמן ניהל חווה חקלאית בסביבות אודיסה. מייסדי קריית-ענבים היו תלמידיו. גם לאחר המהפכה הוסיף לנהל את חוות "החלוץ". הוא תמיד התכוון לעלות ארצה. ביקר בה פעמים אחדות. פעם גם נשלח הנה מטעם "חובבי ציון".

בימי הפרעות ב-1905 באה אל משפחת זוסמן מכרה והזהירה אותם כי גם על אודיסה תעבור כוס הפרעות. סאשה צררה את כל כלי הכסף, קשרה היטב והטמינה את החבילה בפתחו של התנור המוצפן שהיה בנוי בקיר. אחר כך סגרה אה הבית ובני-המשפחה נסעו (כנראה לחווה). לאחר ששכחו הפרעות, חזרו לביתם. הפסנתר של סימצ'קה נזרק לרחוב (דירתם הייתה בקומה השלישית). הכל היה שבור והרוס. לא נותר להם דבר. צרור כלי הכסף נעלם כולו. זוסמן כתב מכתב לחרסון ובו תיאר את החורבן. זמן רב הסתיר אבא מממה את הדבר.

זוסמן היה תמיד עסוק בכתיבה בענייני חקלאות. פרסם רשימות ומאמרים. פרסם גם ספרי לימוד בטבע שנתקבלו בבתי-הספר. היה מומחה לחקלאות של דרום רוסיה. הוא היה שולח לארץ את פרסומיו. אבא היה קורא אותם.

לאחר מות אבא באו הזוסמנים לביקור של תנחומים. לאחר המהפכה עלו לארץ כדי להתיישב בה. הם באו עם עזרא ואילו דבורה נשארה ברוסיה כדי לסיים את חוק לימודיה באוניברסיטה.

בבואם התגוררו בבית ממה שלושת-רבעי שנה. עזרא ישב ליד שולחן העבודה של אבא יומם ולילה ולמד עברית. בעזרה מילונים. לא זז משם ולא יצא לראות את הארץ עד אשר קנה בקיאות בשפה.

זוסמן היה כבר זקן. עברית לא ידע. הוא ניסה להרצות ביישובים על נושאים חקלאיים. אולם קשיי הגיל, השפה, והשיטות השונות שטופחו בארץ היוו מכשול להיקלטותו. בגלל שינוי המשטר ברוסיה בוטלו התגמולים שהיה מקבל מספרי הלימוד שכתב. הוא סמך על התגמולים הללו שימשו לו קרן לימי הזקנה. הזוסמנים נעזרו הרבה על-ידי הדודה רחל (אחותה של סאשה) ודבורה ועזרא. הזוסמנים התיישבו על חלקה-אדמה בנחלת-יהודה.

הדודה רחל

עם נישואיה של סימציקה (בגיל צעיר) נותרה רחל הרווקה היחידה בין אחיה ואחיותיה. היא הייתה קרובה מאוד לסימציקה - קרבת לב ונפש ונישואיה של סימציקה השאירו אותה ב"גפה". היא נותרה לגור עם ההורים. הייתה בחורה נחמדה. היה לה גוף של דוגמנית ("חתיכה"). הייתה מוסיקלית. הייתה שרה ורוקדת.

במקצועה הייתה אחות מדופלמת, חובשת, מיילדת ומסאג'יסטית. הייתה מתלבשת יפה. הייתה לה עבודה טובה בקליניקה של הקהילה היהודית (של אודיסה) לדלת-העם. השירות הרפואי היה ניתן חינם. גדולי הרופאים באודיסה, שהיו כמובן יהודים, עבדו באותה קליניקה. היא עבדה כאחות המקבלת ליד ד"ר קרנצפלד, עבדה איתו עשרים שנה והתקשרה אליו מאוד. לבסוף שימשה כאסיסטנטית שלו. רכשה ניסיון רב ומשכורתה הייתה גבוהה. בכל אלה לא נמצא בחור.

סוף-סוף פגשה בבחור - שהיה גם בחור מבריק - והם התאהבו זה בזה. משהעמיקה ההכרות ביניהם - פרש ממנה (חיצוניותה הבטיחה, אבל פנימיותה, אולי, דחתה אותו). היה לה משבר קשה. היא נסגרה בחדרה ונשארה בדד בסבלה.

אבא היה אדם מלא-הומור והיה מתלוצץ בלי סוף. עם רחל וסימציקה היה משתעשע כעם ילדות קטנות. הן אהבו אותו מאוד וכינו אותו בשם חיבה "יניציקה". הוא היה מתכופף בקושי, כי כל כפיפה עלתה לו בסדרת שיעולים. הן היו חולצות את נעליו ורוחצות את רגליו. העריצו אותו.

כשהגיעה ידיעת המשבר של הדודה רחל לחרסון, קם אבא ונסע במיוחד לאודיסה כדי לעודד אותה. ממה סיפרה כי בשיחה אמר אבא לרחל, כי אותו בחור לא היה ראוי לה. אם לא היה מסוגל להעריכה, ניחם אותה אבא, מה טוב כי לא נתקשר הקשר. ממה הסתייגה מדברי עידוד אלה, אבל הדודה רחל נאחזה בהם.

והנה הופיע על במת חייה של רחל מארק טרכטנברג. הוא היה מבוגר ממנה. היה אדם נחמד מאוד (כאשר עמדה המשפחה לנסוע ארצה הוא הוזמן לחרסון לנצח על מלאכת האריזה. עבד בשכר. מאז זכרנו אותו אנחנו הילדים. היה מקסים אותנו בסיפורים מימי ילדותו). לא היה בעל מקצוע מסוים. התפרנס מחנות כלשהי. נראה שבא מאיזו עיירה כי היה לו קשר עם חקלאות. היה איש שיחה נעים. היה קורא עיתון ומתעניין בפוליטיקה. הוא דבק ברחל. מצדה לא הייתה "אהבה בוערת", אבל סופם שנישאו.

הוא היה מחפש-עבודה כרוני ולה הייתה עבודה טובה. הייתה לו משפחה שלמה שרויה בדלות. מייד נוצר מצב בלתי-נורמאלי שבו היא פרנסה אותו ואת משפחתו. הייתה נענית בגודל לב לכל דרישה.

והנה הרתה. היא המשיכה לשאת עול הפרנסה וכדי לדאוג לתקופה שבה לא תוכל לעבוד, הטילה על עצמה עבודות פרטיות נוספות. הייתה יוצאה מהבית בשבע בבוקר והולכת אל בתי העשירים. הייתה ממסגת את הגבירות בעודן סרוחות על ערשותיהן. רק אח"כ הייתה פונה למלאכת יומה בקליניקה. הייתה כבדה בהריונה ופחדה פן תתחלק על-פני הקרח. בימות החורף כאשר הייתה יוצאת השכם בבוקר, הייתה משאירה את טרכטנברג ישן. כאשר הייתה חוזרת, אחרי יום עבודה מפרך, הייתה מוצאת אותו משחק שח עם חבר. מרירותה כלפיו הלכה והצטברה.

אסון קרה לה כאשר ילדה ילדה מתה. ייתכן כי היה זה מקרה, אולם היא ייחסה את הדבר לעומס עבודתה.

הם המשיכו לחיות כך, כל אחד במסלול חייו. חייה של רחל היו מלאים. היא הייתה אחות מסורה בקליניקה.

איש מקצוע המתעניין בעבודתו. הייתה יוצאת ובאה בבתי עשירי העיר לרגל עבודות פרטיות מיוחדות. בערבים הייתה מרבה לבקר בביתו של הרופא הדגול והנערץ ד"ר קרנצפלד. היחסים בין רחל ובין בעלה מארק הלכו ונעשו קשים. הם גרו בבית ההורים. שניהם היו אנשים קדושים. סבתא הייתה מלאך אלוהים (אבא אהב אותם נורא). סבתא - אמה על רחל - ראתה את הנעשה בין בני הזוג. ראתה ושתקה.

והנה ביום בהיר אחד, כמה שעות לאחר שרחל יצאה מעבודתה, יצא מארק טרכטנברג מחדרם ובידו חבילה ארוזה. האם שאלה: "מה בידך?" אמר: "משהו". הם נפרדו כרגיל והוא יצא מהדירה. יצא ולא חזר עוד (הדבר קרה לאחר בואנו ארצה).

לאחר זמן-מה הגיע מכתב ממנו ממקום כלשהו באירופה המערבית. כתב כי החליט שאינו יכול להמשיך חיים כאלה, כי בכוונתו להגיע לאמריקה, לעבוד שם ולהתבסס.

החלה תקופה של התכתבות בלתי רצופה ביניהם. לא דובר על ניתוק הקשר. המחשבה הייתה כי לאחר שיתבסס, תיסע רחל אליו. הוא הגיע עד לוס אנג'לס ועסק בעבודה חקלאית בסביבתה. ייתכן כי רכש חווה.

לאחר תקופת-מה הגיעו ממנו מכתבים אשר לא משכו את לבה. כתב כי היבול לא הצליח. כתב כי הוא חי בבדידות. כתב כי מסביב מייללים תנים.

השנים נקפו והיה ברור כי הוא אינו מעוניין בבואה אליו. מן הארץ כתבו לו אבא והדוד זוסמן כי יכתוב אליה ויזמינה אליו. הציעו לו כי יבוא לארץ ויעבדו יחד (לזוסמן הייתה חלקת אדמה ולטרכטנברג הייתה גישה לחקלאות). חדלו להגיע ממנו מכתבים. אז כתבו אליו שני הגיסים כי ישלח לה גט. לא ענה.

כמה שנים ישבה כך באודיסה כעגונה. לבסוף הגיעה לידי מחשבה כי בכל זאת תיסע אליו. ואולם ראשית דבר היה עליה להיפרד מבני המשפחה. סימציקה גרה אז בחרבין ורחל נסעה אליה כדי להיפרד. שנה תמימה ישבו יחד ולידי פרידה לא יכלו להגיע.

לסימציקה היו שני בנים, ליוניה ויאניה. ליוניה עזב את הבית בגיל צעיר ונסע לאמריקה. כאשר היה יאניה בן שמונה-עשרה החליטה סימציקה לעזוב את חרבין ולנסוע עם יאניה לאירופה כדי לקדם את הקריירה שלו. רחל נתלוותה אליהם ובדרך באו שתי האחיות עם הבן להתראות עם המשפחה.

בינתיים נפגש ליוניה עם הדוד מארק בלוס אנג'לס והתיידד איתו. כתב עליו לסימציקה ותיאר את מצבו העלוב ואת חיי בדידותו. שוב חשבו כי כדאי להביאו ארצה. שוב הזמין אותו הדוד זוסמן לעבד איתו את המשק בנחלת-יהודה. לא הגיעה תשובה.

לאחר מכן נסעו סימציקה ויאניה לפריס. רחל נשארה בארץ. סימציקה הפקידה אותה בידי ממה ואמרה לה כי על המשפחה לסייע בידי רחל להתחתן.

היה ברור כי רחל כבולה למנהגי התקופה וכי לא תוכל להתקדש עם אדם אחר ללא גט ממארק. והנה נפתח פתח הצלה. דב עמד להישלח לאמריקה מטעם ההסתדרות. המשפחה צירפה לשליחות זו שליחות משפחתית - להציל מידי מארק גט לרחל. הוא נסגר בחדר עם ממה ורחל וקיבל "תדריך" מעמיק ומפורט בפרשת היחסים בין בני הזוג. דוב נסע ונפגש עם ליוניה בלוס אנג'לס. במכוניתו של ליוניה נסעו יחד אל מארק.

כאשר דב חזר מאותה שליחות כפולה גולל את צדו של מארק בפרשת היחסים שבינו ובין רחל. למארק הייתה טינה עזומה לרחל שלא שככה כל השנים האלה. הוא לא יכול לשכוח איך הייתה חוזרת בערב הביתה ומספרת בהתלהבות על כל מעשי גבורתה בקליניקה, על הבתים האמידיים שבהם הייתה נכנסת, על הגבירות ההדורות שהייתה מטפלת בהם, על השבחים שהמטירו עליה. ועל הכל - על סיפוריה הבלתי-פוסקים על ד"ר קרנצפלד המהולל ועל היחסים הידידותיים והקרובים בינה לבינו. מכל זה השתמעה אפסותו של מארק כאפסות נחרצת.

רחל דיכאה אותו עד עפר. היא הלעיטה אותו מרורים.

רחל הופתעה לשמוע את הצד הזה של הסיפור. זה היה אופייני - תמיד חשבה רק על עצמה. (כך עשו כולן, כל האחיות).

(מפי דבורציקה זוסמן נודע הסיפור הבא: לתקופת הקיץ הייתה הקהילה היהודית באודיסה מקימה מעונות בכפר לילדים נזקקים. רחל הייתה מנהלת את אחד המעונות ודבורציקה הייתה באה להתארח אצלה (אצל דודתה). דבורציקה הייתה רואה איך טרכטנברג היה בא לבקר את רחל אשתו. היה בא מלוכלך מעבודתו. מפחד פן ילכלך את סביבתו, לא הייתה רחל מתירה לו להיכנס לחדרה. לעיני כל הילדים במעון היה יושב כל זמן ביקורו על ספסל בגינת-הבית, בבגדיו ובנעליו המלוכלכים).

התברר לדב כי לא היה פה סירוב מצד מארק לתת גט לרחל, אלא שתהליכי הגירוש היו מסובכים. הרבנות

בארץ לא קיבלה אז גט רבני בלבד מאמריקה. כדי להשיג גט אזרחי היה על מארק לנסוע לרינו. ייתכן כי השגת הגט לא הייתה מעבר להרי חושך ואולם הצריכה מאמצים אשר מארק הבודד, העלוב, אחוז התרעומת כנגד רחל לא היה מסוגל להם. דב בארץ ולינויה באמריקה טרחו הרבה בעניין זה. כל ההתרעומת לא נשאו פרי.

לאחר שהדוד יוסף התאלמן באמריקה מאשתו השנייה, בא לארץ לביקור. הדבר היה ארבעה חודשים לאחר מות האישה והוא היה מוכן ובשל לנישואים חדשים. יוסף ורחל הכירו זה את זה עוד מימי אודיסה. התחיל ביניהם מעין רומן. היא הסכימה להינשא לו. שוב עמד למכשול היעדרו של הגט הנכסף. שניהם לא היו מסוגלים לשבור את המוסכמות ולהיות יחד בלא שרחל תיהפך מעגונה לגרושה. שוב טרחו אצל הרבנות ושוב נתקבלו בקיר אטום. יוסף לא נלחם במציאות זו ואולם גם לא אמר בפירוש כי הוא נסוג מתוכנית הנישואים. הוא נסע חזרה לדרכו. עוד השתעשעו בתקווה כי משהו עשוי להתרחש ביניהם.

מהדרך התאזר עוז וכתב לרחל כי לגביו הגיעה הפרשה לסוף פסוק. כאשר נפגש עם סימציקה בפריס, היא הבינה מייד את המצב לאשורו. בלונדון התראה הדוד יוסף עם ציונה. הוא ידע כי גוטה אחותו רצתה מאוד בשידוך עם רחל והוא כתב לה על בתה: "ציונה העליזה אינה נשמה בכיינית כמו רחל."

מארק טרכטנברג מת לפני רחל. ליוניה כתב למשפחה על דבר מותו.

לממה היו הסתייגויות לגבי רצינות כוונותיה של רחל להתקשר עם אדם על כל ההשלכות הכרוכות בדבר. בבואנו ארצה גרנו ביפו בבית מוקף ים של פרדסים. מאוחר בלילה הייתה ממה יושבת ומתקנת גרביים. מסביב היה נישא ילל התנים. ממה הייתה אומרת כי מילל תנים זה - שנשמע במכתביו של טרכטנברג מאותה חווה רחוקה בקליפורניה - נתייראה רחל. ממה הייתה מוסיפה: "אפשר לחיות עם זה". בתקופה יותר מאוחרת שאלה ממה את רחל: מדוע לא נסעת אליו? הרי היית צעירה. קצת אנגלית ידעה. מקצוע היה בידך. לא היית הולכת לאיבוד. "רחל לא השיבה לה. לבסוף זרקה לה ממה באכזריות: "את פשוט לא אהבת אותו. לכן לא נסעת. אין לך מה לטעון. כאשר אוהבים - מוכנים ללכת עד קצה העולם!"

הדודה סימציקה

הייתה נערה מבריקה. בכישרון החיקוי שלה, בכישרון הדקלום הייתה הופכת מייד מסמר כל מסיבה. כאשר הייתה מתבדחת, היו מתגלגלים מצחוק. הייתה חכמה מרחל. מוסיקלית בלי סוף. מורה למוסיקה באודיסה אמר: "מה לי כל הפסנתרניות? כאשר יושבת סימה לפסנתר - הפסנתר חי."

הייתה מורה טובה מאוד לפסנתר. לא למדה הוראת פסנתר. מתוך ניסיונה הרב עיבדה לעצמה שיטות הוראה (בתקופה מאוחרת יותר הייתה רבקה מתפלאת עליה שלא שאפה להרחיב את ידיעותיה בשטח ההוראה ולא ביקשה להיפגש עם חברים למקצועה).

בהיותה בת שמונה-עשרה הכירה את סמיון ברלצקי. הוא היה בחור יפהפה, נחמד מאוד ומוכשר. במקצועו היה רופא כללי. מייד התלקח רומן והיא נישאה לו עוד לפני שמלאו לה עשרים. זמן קצר לאחר מכן נולד הבן הבכור ליוניה.

כשהיה ליוניה בערך בן שנה, נשלח סמיון ברלצקי לחזית כרופא צבאי. הדבר היה בימי מלחמת רוסיה-יפן. חליפת-מכתבים בין סימציקה וסמיון מאותם ימים נתגלגלה לידיה של דבורציקה (זוסמן-בר-דיין, בתה של הדודה סאשה). היא קראה את המכתבים וסיפרה כי ניכר בהם כבר אז ריחוק גמור בין כותביהם. כאילו היו עולמות שונים.

לאחר סיום המלחמה נקלע סמיון לחרבין ושהה שם זמן-מה. התחיל לעבוד במקצועו ונעשה רופא מקובל. אחר-כך חזר לאודיסה. בעיני סימציקה חזר כאדם אחר. בעבודתו היה אדם רציני, אולם היה משהו קל באופיו. הקלות הזאת, בין השאר, פתחה פתח ליחסים קלים עם נשים. כאשר חזר לאודיסה היה ברור שהשאיף לחרבין "התקשרויות" לרוב. הדבר הזה הביא למשבר מסוים ביחסי סימציקה וסמיון עם פגישתם המחודשת.

הוא הציע לה כי ייסעו יחד לחרבין לאור התבססותו המקצועית שם. היא נענתה להצעה. הוא נסע ראשון. כאשר סוף-סוף נפרדה מבני משפחתה באודיסה והגיעה לחרבין, התברר כי סמיון חזר בינתיים לאודיסה. בינתיים הייתה בהיריון וכדי ללדת חזרה לבית ההורים לאודיסה. אז היה סמיון בחרבין. נולד יאניה. היה תינוק מפותח ויפה. סימציקה שהתה בבית אמה עד שהתאוששה מהלידה. אחיותיה לא נלאו לספר בשבח של תינוקה הפלאי. לבסוף חזרה לחרבין עם שני הילדים.

מחרבין קיבלה ממנה רחל מכתב ובו כתבה, כי ביום בואה, יצא סמיון את הבית עם ערב וחזר רק לפנות בוקר.

היא התחילה לעבוד בהוראת פסנתר בחרבין. בביתה סבלה מגיהנום יום-יומי. תקופה ארוכה היה סמיון עוזב אותה ערב-ערב. היא מצאה התכתבות בינו ובין אישה "שבצד", בימי מלחמה העולם הראשונה הייתה היא בחרבין והוא באודיסה. כל שנות המלחמה לא היה ביניהם קשר. על סבלה לא כתבה לבני המשפחה. רק כאשר נסעה אליה רחל להיפרד ושהתה עמה שנה - גילתה את המוצאות אותה.

בתקופה זו נפגשה דבורצ'קה (באודיסה) עם סמיון ברלצקי. התנהג אליה כאדם קרוב - הרי היה דודה. היה אז מחסור במצרכים והוא היה מביא לבני המשפחה ממה שהשיגה ידו. יום אחד נכנס אליה ובידו מתנה. אמר: "היום יום הולדתה של סימצ'קה. אני מביא לך מתנה". יום אחד נכנסה לחדר (כנראה במרפאה כלשהי) ומצאתה מתנשק עם אחות או רופאה. אמר לה: "אל תשימי לב. אנחנו - מתוך ידידות". דבורצ'קה למדה אז רפואה וכרופא העריכה אותו מאוד. את ציונו כאדם צינה גם כן.

סימצ'קה הייתה עובדת ימי עבודה ארוכים ולא היה לה זמן להתמסר לילדים. ליוניה התחיל לצאת ל"תרבות רעה". לא רצה ללמוד. בשנת 12 או 13, כאשר באה סימצ'קה לאודיסה, נשלחה הזמנה לממה לבוא מן הארץ כדי לחוג פגישה של אחיות. ממה ראתה את מצבו של ליוניה ואמרה לסימצ'קה: "תני לי את הנער. אני אלמד אותו". זה היה לאחר התקופה שבה הייתה יושבת עם יהודה לילות שלמים ומלמדת אותו גרמנית כדי שיהיה כשר לכניסה לביה"ס עזרא. ליוניה לא רצה לשבת רגע אחד על כיסא. לתדהמתה היה פשוט מתחלק לה מבין האצבעות.

ממה הציעה לסימצ'קה כי תעבוד פחות ואת הפסד הרווח הכספי תשתכר בזמן שיוותר לה כדי להתמסר לילדים. זה היה בלתי אפשר לסימצ'קה. ליוניה הוסיף ל"הידרדר" - נכנס לחברה מפוקפקת והתחיל לחזר אחרי נערות. סופו שעזב את אמו ואת אחיו וכן שש עשרה נסע לבדו לאמריקה. טימצ'קה נשארה עם יאניה שהיה קשור אליה מאוד. היה חרוץ ובעל כישרון עבודה. כאשר הייתה חוזרת בערב הביתה מעבודת יומה, היה מראה לה מה הספיק במשך היום - למד, ניגן, גם רכש עברית. זה היה כשיקוי לנפשה העגומה, לחיי בדידותה.

באחת ההזדמנויות סיפרה ערב אחד איך בלכתה ברחוב לשיעור, ראתה פתאום בחלון נרות דולקים. הבינה כי ליל שבת היום. הסתכלה בנרות ונשטפה בגל של זיכרונות. ההבדל התהומי בין הקן המשפחתי החם של ימי ילדותה ובין המציאות האכזרית של ההווה מחץ את לבה. עמדה ברחוב ובכתה.

והנה כתב סמיון מאודיסה, כי הוא רוצה לבוא לחרבין. זה היה אחרי זמן רב של אֵלם ביניהם, שבו חשבה סימצ'קה כי לא יפגשו עוד. היא לא רצתה בבואו. אבל יאניה הפציר בה. "יהיה לי אבא", אמר והיא נעתרה. סמיון בא ויאניה היה מאושר. הלך איתו לרחוב הראשי כדי שהכל יראו כי יש לו אבא. הפגישה בין סמיון וסימצ'קה לא הייתה טובה. תוספת בלתי מבורכת הייתה נוכחותה של רחל בבית סימצ'קה באותם ימים. ממה, שהייתה החכמה באחיות, אמרה על זה: "במצב כזה אנשים צריכים להיות לבדם".

סמיון לא התחיל לעבוד מייד ותקופת מה פרנסה אותו סימצ'קה. גם זה הוסיף דלק לרוגז. לבסוף החליטה סימצ'קה כי תיסע עם יאניה לפריז. תלתה תקוות רבות בכישרונותיו וחשבה כי יכבוש את העולם. כך נסעו סימצ'קה, יאניה ורחל מחרבין. סמיון נשאר אחריהם. פרידה ממשית לא הייתה ביניהם אולם מאז לא נפגשו עוד. אחרי שנים נודע כי סמיון מת. ידידה שלו סעדה אותו בחוליו.

בדרך לפריז סרו השלושה לביקור בארץ.

אחר כך השאירו פה את רחל ונסעו לפריז.

בימי שהותם שם בא אליהם ליוניה מאמריקה. ואז באו שלושתם לביקור בארץ. האחים שינו את שמם מ"ברלצקי" ל"בלסקו". שניהם עסקו במוסיקה. לליוניה הייתה תזמורת משלו. פעם בשרפה נשרפו כל כלי התזמורת ולמרבה האסון לא היו הכלים מבוטחים. ליוניה גם שיחק בסרטים.

בביקורם בארץ - משני האחים כבש ליוניה את הלב. יאניה נראה כטיפשון. פה עבדו שניהם כל היום על הפסנתר. יאניה עסק בהלחנת ליוויים מוסיקליים לסרטים ולתוכניות רדיו. שמעו ממנו רעיונות מוסיקליים בעלי רמות שונות. היה פורה מאוד. ליוניה היה ברור בין המוץ ובין הבר ועזר ליאניה בעבודות העיבוד. סימצ'קה צידדה בזכות טעמו של בנה הבכור. אולם אמרה כי בוא תבוא יצירתו הגדולה של בנה הצעיר. לזאת ציפתה. כל העבודות המוסיקליות הקטנות שהוא עסוק בהן עכשיו, אמרה, אינן אלא כדי להתעשר עד היום הגדול שבו יוכל להתמסר ליצירתו הגדולה. על זה אמרה ממה (החריפה, הפוסקת) כי יצירה גדולה אינה זקוקה לכסף.

בפרק האחרון של חייה נסעה סימצ'קה עם יאניה לניו-יורק. הם גרו יחד. מניו-יורק נסעה פעם לבקר את ליוניה בלוס אנג'לס. הקרע הפוצע שהתחיל ביניהם עוד בשכבר הימים לא התאחה. בביקורו האחרון של ליוניה בארץ דיבר על כך. אמר כי לרין (אשתו) הסבירה לו מה היה בינו ובין אמו. הוא - ליוניה - היה דומה לסימצ'קה באופיו ואילו יאניה היה דומה לאב לסמיון. הוא לא היה הטיפוס בשבילה (אם הסבר זה הניח את

דעהו - מה טוב).

סימציקה חלתה בסרטן המעי הגס. זמן רב שכבה בביה"ח על שם מונטיפיורי בניו-יורק, מבית-החולים הייתה מתכתבת עם רחל ואולם הסתירה ממנה את דבר מחלתה. היא מתה בהיותה בת שישים ושתים. בניה לא הודיעו על מותה, כי חרדו לתגובתה של רחל. רק כאשר היה אליהו באמריקה נודע לו הדבר והוא כתב על כך.

קרוביה של ממה עזבו את אודיסה בימי המלחמה הראשונה והמהפכה. המשפחה פנתה צפונה לאוראל. בדרך מת אחיה של ממה. שני בניו נהרגו במלחמה. הגיעו ידיעות כי נשארו בן ובת. זמן-מה השתדלה דבורציקה לשמור על קשר איתם. לאחר כמה שנים הגיעו שתי בנות דודות לפריס ומשה ביקר אצלם. בסופו של דבר ניתק כל קשר עם בני המשפחה ברוסיה.

הנסיעה ארצה

לאחר שאבא החליט על הנסיעה היה ברור כי וולודיה ייסע גם הוא. אבא כתב לגוטה ולבנדט על כוונותיו והציע להם להצטרף. בחרסון היו גוטה וולודיה שייכים לחבורות שונות. גוטה הייתה חדורה הכרה עברית וציונית והייתה פעילה בחוג ציוני. וולודיה היה שייך לחברה שנהתה אחרי אידיאלים כלל-אנושיים, קוסמופוליטיים. הוא הכיר בחבורה זו את הדודה אנה שהייתה מורה. לאנה הייתה ידידה טובה וקרובה; גב' זקס שמה. גב' זקס הייתה כבר נשואה ואם לילדים. כאשר נודע בעיר כי האחים שרתוק עומדים לנסוע מחרסון, באה גב' זקס לדבר עם ממה (מטרתה הנסתר הייתה בירור עתידותיה של חברתה אנה). ממה הזמינה אותה לשבת בסלון. גב' זקס התיישרה מול ממה ושאלה אותה: "מאדאם צ'רטוק, על איזה יסוד אתם נוסעים לפלשתינה?" אינני זוכרת מה תשובה השיבה לה ממה. אני זוכרת רק דבר אחד. היה זה אולי במקום תשובה. יהודה הועמד על כיסא ושר לגב' זקס את "הסתו" של צ'ייקובסקי. בפניסק נחלקו הדעות בקשר לנסיעה ארצה. בתחילה לא התלהב בנדט מהרעיון. אבל גוטה שהייתה קשורה לאבא, בעלת טמפרמנט וציונית מתוך הכרה - עמדה על כך שגם משפחתה תיסע. ובאמת הגיעה משפחת קטינסקי לארץ חצי שנה לאחר משפחתנו.

היה ברור כי בארץ קשה, או בכלל אי-אפשר לקנות משהו, לכן נארז הכל - בגדים, רהיטים, כלים. מארק טרכטנברג, בעלה של הדודה רחל, הוזמן לבוא מאודיסה לחרסון כדי לעזור באריזה. חודש ימים עשה באריזה מומחית ושיעשע אותנו בסיפורים.

וולודיה הרווק יצא חלוץ לפני המחנה. נסע ראשון כדי להכין מקום מגורים למשפחה הגדולה (משה היה מספר כי לאחר שנפרד מבני-המשפחה, ירד וולודיה במדרגות והכל עמדו בפתח הדירה וליווהו במבטיהם. בהיותו במישורת התחתונה פנה וולודיה שוב למעלה ואמר לממה: "רק אל תביאי לארץ-ישראל יותר מדי; אל תביאי כל מה שיסכון".

לקראת הנסיעה הגיעה בבוסיה מפינסק לחרסון. האחים, אבא וולודיה, החליטו לקחת אותה איתם לארץ ולא להשאיר אותה על אדם "זר" - על בנדט (היא עלתה לארץ והמשיכה פה ביעודה - למרר את החיים).

לאחר שהיה הכל ארוז ומוכן נסענו לאודיסה. שהינו שם שבוע לשם פרידה מסבא וסבתא - הוריה של ממה - ומהדודים והדודות. אחר-כך ירדנו באונייה ונסענו לילה שלם על-פני הים השחור מאודיסה לקושטא. אבא פחד מטלטלת הים ועקף את הים השחור ברכבת. הוא צדק. הים סער כל הלילה וכל הזמן הקאנו. מקושטא נסענו באונייה שבועיים עד יפו. הים התיכון היה שקט והנסיעה הייתה נפלאה. פשוט טיול נהדר.

באונייה היה לנו תא. הן בגלל הכשרות והן בגלל היוקר לא אכלנו בחדר-האוכל של האונייה. ממה הצטיידה במצרכים. היא קשרה מייד קשרים עם טבח האונייה והוא התיר לה להשתמש בתנור. הייתה פורשת מפה בקצה השולחן של חדר האוכל. אכלנו לחם, ביצים, סרדינים, דגים. שתינו תה. האונייה הייתה עוגנת מדי פעם בפעם בנמלים קטנים לאורך החוף. היינו יורדים וקונים מרוכלים וממלאים את החסר.

כל היום היינו על הסיפון והיה שמח. כף. נסעו עוד יהודים באונייה. אחד מהם היה בנימין פישמן עם הוריו (אביו של יוחאי בן-נון). הגענו לארץ בא' ניסן. שבועיים לפני פסח. היה הדבר לסמל. יציאה מעבודות לחירות.

האונייה עגנה הרחק מן החוף. וולודיה וזאב סמילנסקי באו לפוגשנו ועלו על האונייה. משה הקדים שלום לסמילנסקי ואמר לו "שלום" במבטא ספרדי. היה הדבר לפלא בעיני: איך ידע מייד כי פה אומרים כך ולא "שולום" במבטא האשכנזי, כנהוג בחרסון.

התחילו להגיע סירות של ערבים אל האונייה. הפגישה עם הערבים הולידה שתי פליאות בלבי: מדוע הם לובשים שמלות ומדוע הם צועקים נורא. הסבלים שהעבירו את הנוסעים ואת הרהיטים הכבדים מן האונייה לסירות ומן הסירות לחוף ומן החוף לדירה - הטילו את חתימתם. יהודה שאל: "מי חזק יותר: ממה או

הערבים?"

הרהיטים נסעו שבועיים בשקט בבטן האונייה. יציאתם לאוויר העולם ביפו הייתה ברברית. הרהיטים הושלכו מן האונייה אל סירות הערבים. אחר כך הגיעו לחוף תוך התנגשויות רצופות בסלעים שביניהם שטו הסירות. על החוף הועלו על צדם האחד של גמלים. בצד השני הועמסו משקלות נגדיים בדמות שקי אבנים. כך הועבר גם הפסנתר הגדול. כאשר נפרק הכל בדירה התברר כי השבר ברהיטים היה רב. שני נגרים הוזמנו וחדש ימים טרחו בתיקון הרהיטים.

תקופת יפו

בית קנדינוב

באותם ימים אפשר היה לשכור דירה רק בחודש המוחארם. השכירות הייתה בשכירות שנתית - ממוחארם למוחארם. מחוץ לעונת המוחארם קשה היה לשכור דירה. היות שהגענו שלא במוחארם, לא הצליח וולודיה לשכור לנו דירה בשכונה היהודית נווה-שלום. במקום זה שכר וולודיה דירה ביפו הערבית. הדירה הייתה בבית קנדינוב מדרום למגדל השעון. קנדינוב היה יהודי בוכארי. היה ואזיר בבוכארה; בא בימים, עשיר ובעל שתי נשים (אשתו של חי סחרוב היא בת למשפחה זו).

הדירה הייתה בנויה בסגנון ערבי מובהק והייתה נהדרת. היו בה 10 חדרים. בתווך היה סלון גדול. ממנו נפתחו דלתות לחדרים - שנים בכל צד. בקצה הסלון הייתה שורה של עמודי שיש ומאחוריהם קיר ובו חלונות. מאחוריהם חדר קטן ומאחוריו מרפסת. בצדו השני של הסלון היו שני חדרים נוספים. היה מטבח גדול וחדר-רחצה רחב ידיים. משקופי הדלתות והחלונות היו עשויים קשתות גוטיות. הרצפה הייתה עשויה אריחים גדולים (80/60) של שיש לבן. ביניהם היו פסים שחורים.

מאחורי המטבח הייתה חצר מרוצפת סגורה בקירות גבוהים. היה זה כאילו חדר בלי תקרה. זו הייתה חצר פנימית לאישה המזרחית - פיצוי על האיסור לצאת לרחוב. מן החצר היו מדרגות אל הגג שהיה שטוח ומוקף מעקה.

פרשת המים

עניין המים הייתה פרשה בפני עצמה. ברזי מים היו במטבח, בחדר-הרחצה ובחצר. אי-אפשר היה לשתות את מי-הברזים בגלל טעמם. הם היו מים קשים והשתמשו בהם רק לרחצה ולשטיפת רצפה. יום יום היה בא ערבי ומביא בנאד (עשוי עור עזים) מי-שתייה ממעין. הנאד היה קשור בשתי קצותיו והערבי נשא אותו בחבל על כתפו. הוא היה יוצק את המים לתוך ג'ארה גבוהה שעמדה על רצפת המטבח. במים אלה היד משתמשים לבישול. בהם היו שופתים את המחם. אי-אפשר היה לכבס מבלי לרכך תחילה את המים. ריכוך המים הייתה פרשה בפני עצמה. היו אוספים את האפר שנשתייר מהפחמים שחיממו אח תנור הבישול. היו מנפים את האפר. את האפר הנקי היו אוספים לתוך ג'ארה מיוחדת שעמדה בחצר הפנימית. לתוכה - על האפר - היו יוצקים ממי הברז ובוחשים היטב. אחר-כך היו מניחים זמן-מה לבלילה הזאת. סופו של האפר שהיה שוקע בתחתית הג'ארה והמים שמעליו היו מרוככים וצלולים. היו כמי גשם. בהם היו כובסים. אולם כדי לחסוך במים המרוככים היו שוטפים את הכביסה במי הברז. גם את השער היו חופפים במים המרוככים.

ממה הייתה מספרת כי לאחר שבאה והסתדרה בדירה, רצתה לחפוף את ראשה. לקחה ממי הברז וחפפה. כל השער נעשה מקשה אחת. לא יכלה להחדיר בו מסרק. שטפה ולא עזר לה. שנתה ושילשה ולא העלתה ארוכה. בכתה. שאלה את שכנותיה הספרדיות והערביות והן שלימדוה את "מעשה המים" (ממה הייתה משוחח איתן בצרפתית ובמובן זה "נקלטה" בקלות בארץ).

בחדר הרחצה לא הייתה לא מקלחת ולא אמבטיה. באמצע החדר עמדה גיגית ועל-ידה טאבורט ועליו שחי קערות - אחת למים חמים ואחת למים קרים. היו עומדים בגיגית ומתרחצים תוך כדי יציקה עצמית מן הקערות. לאחר הרחצה היו מרוקנים את המים מן הגיגית לתוך דלי וממנו - לבית השימוש.

הבישול היה בפחמי עץ. מים לרחצה הייתה ממה מחממת במחם. היה מחם נהדר - עשוי נחושת ובעל בטן בולטת. היה כבד מאוד. גם הגיגית והדלי מלאי המים היו כבדים וממה הייתה "אלופת משקלות" - הייתה סוחבת משקלות כבדים "כמו כלום".

אחת לשבוע - ביום שישי אחרי-הצהרים - הייתה רחצה רבתי. ממה הייתה מחממת מים במחם ורוחצת את הילדים בזה אחר זה. מלאכת הרחצה הייתה משיגה את גבול השבת והסבתא (המכשפה) הייתה יורדת לחיי ממה בעוון חילול השבת. הייתה דופקת בדלת חדר הרחצה וקוראת: "כבר שבת!" מדי שישי בשישי

הייתה חוזרת הטרגדיה המשפחתית הזאת.

שני חדרים בדירה יועדו להשכרה. אחד הושכר מייד לצלם סוסקין ואחר עמד פנוי זמן-מה עד שבא על תיקונו. זה היה סיפור שלם.

חתונה ספרדית

הדוד וולודיה עם כמה חברים ייסדו אגודה ושמה "אחדות". מטרתה הייתה קירוב לבבות בין אשכנזים וספרדים. מתוך חוג זה הופיעה בבית צעירה ילידת בולגריה. היא דיברה צרפתית טובה ומייד כבשה את לבו של ממה. ביקשה לשכור את החדר הפנוי בשבילה ובשביל ארוסה. הביאה להכרות את הבחור. שמו היה יהושע בן-נון. היה ספרדי. התברר כי קרוביו אנשים מיוחסים. הם באו וביקשו מממה כי תרשה להם לערוך את החופה לזוג הצעיר בסלון. הם לקחו את לבה בצרפתית ובכלל - לסרב לבקשה לא היה יפה. ממה הסכימה.

באותם הימים הכירו אבא וממה את דיזנגוף. הוא היה ידידם של הזוסמנים באודיסה. כאשר בא דיזנגוף לאחד מביקוריו וממה סיפרה לו כי נתנה את הסכמתה לעריכת החתונה בסלון, הרים צעקה: "את הרשית לחתונה ספרדית בביתך?" לו ידעתי - לא הייתי מתיר לך בשום אופן!" אולם היא פצתה את פיה ולסגת כבר אי אפשר. הדבר היה אבוד.

שבוע לפני החתונה התמלא המטבח ספרדיות שהביאו איתן בשר וירקות מכל המינים.

ממה נבהלה. ראתה כי מנשלים אותה ושאלה אותן: "מה יהיה עם ילדי? מה יאכלו?" לא הבינו הספרדיות את דאגתה. אמרו לה: "הרי אתם אורחים שלנו!" הספרדיות השמנות התיישבו בישיבה מזרחית על הרצפה והחלו במלאכתן. הכל עשו על הרצפה - על גבי קרשים מיוחדים, על סלים, על "סניה" (קש עגול קלוע כמגש). הן הביאו קדרות נחושת נהדרות. לא השתמשו במטחנת בשר. חתנו הכל - את הבשר ואת הירקות בשני סכינים. הכל בישלו בשמן. היה ריח איום. אנחנו הילדים היינו מוקסמים מהמחזה, מהתכונה, מהמוזרות. ממה השתגעה מפחד על אבא - ודאי שלא יוכל לאכול את המאכלים הספרדיים, אבל איך ינשום את האוויר הזה? היא העבירה את גשר הפיקוד שלה לחדר הרחצה. סילקה הצדה את הגיגית ואת הקעריות. העמידה שם שולחן עם כיסאות. הביאה לשם "פאירקה" - רבוע מברזל ובו פחמים. עליו בישלה. אכלו בחדר-הרחצה וכל הבית היה לרשות החתונה.

הגיע יום החתונה. בערב התחילו לבוא המונים. נערכה החופה. לאחר החופה ישבו החתן והכלה על במה שהובאה עוד בבוקר. הקהל יצא לפנייהם במחולות. היו ריקודים מזרחיים יפים להפליא. כמוכן שאכלו ושתו. למחרת הייתה ארוחת-צהרים חגיגית. העמידו בסלון שתי שורות של שולחנות והגישו מכל טוב. לקינוח עבר איש לאורך השולחנות והעמיד כקולומבוס ביצה אפויה חומה על-יד כל אורח.

ממה למדה משהו מאותה חתונה. למדה למלא ירקות וכן כמה מעשי טיגון. והבולגריה באה לגור בחדר ומבעלה יהושע בן-נון סבלה סבל רב.

חינוך הילדים

הבנים באותם ימים למדו ב"אליאנס". שפת-הלימוד בו הייתה צרפתית ונשבה בו רוח אנטי-עברית. לכן לא למדו בו רבקה ומשה אלא הלכו לביה"ס לבנות (נדמה לי כי נוסד מטעם "חובבי ציון"). רק לקראת עזיבתנו את יפו הגיע ד"ר מטמן והוחל בייסוד "הגימנסיה הרצליה". משה לא היה הבן היחיד שלמד "בביה"ס לבנות". למדו איתו עוד כמה בנים. ביניהם משה וולפסון. היה שם חבר מורים מעולה: פאפר מחרסון, קריציבסקי - האזרחי (שהיה ידען גדול בעברית), יחיאלי. המורים גרו בחצר משותפת על-יד בית-הספר. למקום קראו "אבטונומיה" - היה זה מרכז חינוכי ותרבותי בעל צביון עברי מובהק. בית-הספר היה פתוח מהבוקר עד הצהרים. משה ורבקה שידעו עברית מרוסיה השתלבו מייד בבית-הספר.

ב"בית-הספר-לבנות" הכירו רבקה ומשה חברים וחברות. ביניהם היו צילה פיינברג (אמה של תמר שוהם-אשל), פנינה לבונטין, נחמה פרידמן (אחות אברהם פרידמן), משה וולפסון (אביה של ורדה וולפסון). יחד ייסדו אגודה וקראו לה "רק עברית". היו נפגשים כדי לדבר רק עברית. היו עורכים אסיפות ומביאים איתם את אחיהם ואחיותיהם הקטנים. פעם הגעתי לאסיפה באיחור ומצאתי את החבורה בעיצומו של טכס. כולם עמדו ופניהם מזרחה, ידיהם הימניות מורמות בתנועה מיוחדת ובפיהם השיר "ידינו מזרחה נרים ונשבע". המעמד עשה עלי רושם בל יימחה.

אז התעוררה השאלה מה לעשות לחינוכי שהייתי בת 8, ולחינוכו של יהודה, שהיה בן 5. באותה תקופה היה גל של אמיגרציה (המילה "עלייה" עוד לא נולדה). למען הילדים נפתח "בית-ספר לאמיגרנטים" ששכן

בבניין "ביה"ס לבנות", ולמדו בו אחרי הצהרים. בשתיים אחרי הצהרים הייתי יוצאת עם יהודה מהבית. היינו הולכים דרך ארוכה - מיפו עד קצה שכונת נווה-שלום. היה קיץ והחום בשעת הצהרים היה איום. היינו הולכים על חוף הים ליד שיירות גמלים. היינו עוברים תחת החבלים הקושרים את הגמלים זה לזה. אני למדתי אצל זאב סמילנסקי ויהודה למד אצל הפאל סברדלוב. למדנו קצת קרוא וכתוב. התחלנו לפטפט עברית.

עין סיניה

ההחלטה

אם בואנו לארץ התחיל אבא לחפש במה לעסוק. לא הכין משהו מראש עוד ברוסיה. לא ידע באיזה כיוון ללכת בדיוק. חיפש משהו "חלוצי" (גם מילה הזאת עוד לא נטבעה אז). עלה בדעתו ללכת להתיישב בחדרה. חברו הרופא חיסין, שהגיע עוד קודם לכן, שמע על הרעיון הזה ואמר לו: "אם אתה רוצה להפוך את ילדיך ליתומים מייד בשנה הראשונה - לך לחדרה". הוא הכיר היטב את תנאי החיים בחדרה ואת מוראות הקדחת.

אבא נסע כמובן מייד לירושלים וחידש את קשריו עם פינס ועם אליעזר בן-יהודה. בן-יהודה סיפר לאבא על ישמעאל בֶּק, ערבי עשיר ומכובד, בן למשפחה החוסיינית (דוד המופתי). לבק היו אדמות רבות. הוא עמד לנסוע לאירופה וחיפש חוכרים לאדמותיו. בין אדמותיו היה הכפר עין-סיניה. רעיון החכירה דיבר על לבו של אבא. הוא נסע לראות את המקום (אולי עם וולודיה וממה). מצאו כי המקום יפה, וכי על מכונם עומדים בו בית ומשק. המקום הקסים. החכירה הייתה לתקופת שנתיים לשם ניסיון. התנאי היה כי לאחר שנתיים יוחלט אם חוכרים ל-10 שנים נוספות או פורשים כליל מהמקום.

וכך, לאחר שמונה חודשי מגורים ביפו, נפל הפור ונסענו לעין-סיניה. נסענו כשבט: עם וולודיה ועם הדוד בנדט והדודה גוטה ובתם הבכירה דבורה (לאחר כמה שנים מתה בתל-אביב בדמי-ימיה).

ממה ידעה כי אבא שואף לחיי אדמה. ידעה כי היו לו חברים איכרים בגדרה. ידעה כי חשב ברצינות על התיישבות בגדרה. כאשר עלתה ההצעה של התיישבות בעין-סיניה, יכלה להזדהות עם הרעיון בדבר חיים בהרים, במקום מרוחק. החיים בטבע קסמו לה. המחשבה כי ילדיה יחיו באווירה פסטוראלית צפנה לגביה מעלות רבות. אולם מעל הכל - הייתה מוכנה לשקע את כל לבה ואת כל מרצה כדי לסייע לאבא להגשים את משאת נפשו. בכלל - הנסיעה ארצה וההליכה לעין-סיניה היד בבחינת "לכתך אחרי במדבר".

המגורים והעבודה

בעין-סיניה גרנו בבית הבֶּק - בית יחיד שבטבור הכפר, רם ונישא. הכנסנו בו שכלולים רבים. בנינו בו תנור לאפייה והיינו אופים את הלחם והחלות. התקנו דוד למים חמים וברז. אולי הוספנו חדרים ומשטח מרפסת. בבית עבדה עוזרת ערבייה. שני ערבים היו מביאים יום יום מ-שתייה מן המעיין - אבו-נסאר ואבו-עוֹדָה (שאיתו נשארנו בקשרים עד פרוץ מלחמת השחרור). בסביבה היו מעיינות רבים וממה תמיד התפעלה מיפי זקיפות קומתן של הערביות היורדות אל המעיין.

בבעלות המשפחה היו הבית, אדמת ההר שמעליו, טחנת הקמת ובית-הבד. אדמת ההר הייתה עשויה טֶרְסוֹט וגדלו בה כרמים וירקות. טחנת הקמח הייתה הטחנה היחידה בסביבה. מכל הכפרים שמסביב היו מביאים לטחון. היו משלמים בעד הטחינה. לבית-הבד היו הערבים מביאים זיתים, שם היו מפיקים מהם את השמן. השמן המופק היה שמן גס.

לרוב כלכלת הבית השתמשנו בתוצרת הכפר - ירקות ופירות, קמח, שמן. לבנדט הייתה סמיכות לשחיטה והוא פרנס אותנו בתרנגולות ויונים. יתר המצרכים הובאו מירושלים. הייתה כרכרה רתומה לשני סוסים, בשלוש שעות היו מגיעים לירושלים. וולודיה היה נוסע ומביא בשר בקר, צורכי מכולת וסדקית.

בשביל המשפחה היו הערבים מכינים שמן מזוקק באופן מיוחד. הדבר היה נעשה על מרפסת הבית. הערבים היו שמים בגי'ארה זיתים כתושים ויוצקים עליהם מים רותחים. היו בוחשים ומחכים. השמן היה צף למעלה וזה היה שמן זך. היו אוספים אותו בידיים.

כל הזמן היה הדוד וולודיה בקשרי מכתבים עם הדודה אנה. לבסוף קבעו ביניהם מפגש באירופה. וולודיה נסע מעין-סיניה לאותו מקום ופגש את אנה שבאה מרוסיה. הם נישאו וחזרו יחד לעין-סיניה.

כל שלוש המשפחות חיו בבית אחד - בבית הבק - ואולם כל משפחה חיה בנפרד במדורה. הנשים עסקו במשק ביתן והגברים עבדו בחוץ. אבא היה משיג בטחנת הקמח, ועובד במשק בעלי העוף - היו תרנגולות,

יונים, תרנגולי-הודו, אווזים. בנדט היה עושה בטחנת-הקמח ובבית-הבד. וולודיה עבד הרבה, ידו הייתה בכל.

משום שהערבית לא הייתה ידועה לנו הזמנו את גיסין (ידיד-משפחה) מפתח-תקווה לבוא לעין-סיניה. הוא היה המליץ בינינו ובין הערבים. הוא יצר את דפוסי היחסים הראשונים בינינו לבינם. גר בעין-סיניה שנה. בינתיים למד משה ערבית. לפיכך, לאחר השנה הראשונה, לא היה כבר צורך בגיסין והוא חזר לפתח-תקווה. הערבית של משה נעשתה רהוטה באופן יוצא מן הכלל והוא נשא על שכמו את כל המשא-ומתן עם הערבים. הוא התחיל לעבוד עם וולודיה ונכנס לפני ולפנים של העבודה.

בתום השנה הראשונה עזבה משפחת קטינסקי את עין סיניה (בשנה זו נולדה בתם ציונה. ממה ומיילדת ערבית סיעו בלידה. המיילדת מירושלים לא הספיקה להגיע למועד). הדוד בנדט לא נמשך אחרי החיים בכפר הערבי. משה תפס אז את מקומו במחנה ובבית-הבד.

הערביות היו מביאות ביצים, עופות וירקות כתשלום תמורת טחינת הקמח והפקת השמן. היה צריך לעשות איתן את החשבונות. היה די קשה לחשב את תעריפי המחירים, ולשכנע את הערביות. הן גם לא הבינו היטב חשבון וגם רצו תמיד לעמוד על המקח.

הוא היה מדבר אליהן ומתחרה ברעש המוטור. היה מרים את קולו וחוזר הביתה לעת-ערב צרוד לגמרי. ממה הייתה משקה אותו חלב חם כדי שירפא לו.

היה לנו עדר שמנה למעלה מ-100 עזים. בערב, בשובן מן המרעה, היו הרועים מביאים את העזים לרחבה שלפני הבית. היו באות החולבות הערביות כדי לחלוב את העזים, אולם העזים היו עוצרות את חלבן. רק לגדייהן היו מתירות לינוק. היו משחררים את הגדיים ממכלאותיהם והם היו מתפרצים לעבר העזים. העז מכירה את גדיה ואולם הגדי אינו מכיר את אמו ונצמד לעטיניה של כל עז. הייתה מבוקה ומבולקה על-פני כל הרחבה. תערובת סמיכה של עזים וגדיים, רעש נורא של געיות ופעיות.

על כל זה מלך משה. הכיר כל עז בפניה וידע להצמיד את גדיה אליה. היה תולש גדיים מעטינים נוכרות ומצמידן לעטיני אימותיהן. החולבות היו צועקות: "א מוסא!" מזעיקות אותו כדי להשליט סדר. רק לאחר שהגדי היה יונק זמן-מה, הייתה אימו נרגעת ואפשר היה להמשיך ולחלוב אותה בידיים.

בעין סיניה נעשה משה לבר-מצווה. לא ציינו את המאורע בשום חגיגה.

משה הגדיל לעשות בעבודה במשק אולם גם יתר הילדים הגדולים נטו שכסם בעבודת המשק ובחצר. אני הייתי עוזרת לאבא בטיפול במשק העופות. גידלנו תרנגולות, יונים תרנגולי הודו ואווזים. אבא למד את העבודה מן הערבים וגם קרא על זה בספרי חקלאות. כדי לייעל את הדגירה היינו מושיבים תרנגולת-הודו על מספר רב של ביצי-תרנגולת.

העזים והגדיים היו רועים בנפרד. את העזים היו רועים מבוגרים או רועים. את הגדיים היו רועים ילדים. יהודה היה מתלווה לעדר הגדיים, היה עושה איתם ימים תמימים בהרים ובגיאיות שבסביבה. ממה הייתה מכינה לו צידה בתיק קטן.

חינוך הילדים

המחשבה הייתה כי כולנו - ובעיקר הגדולים רבקה ומשה - ילמדו אצל מורים פרטיים. הניסיונות עם מורים פרטיים כאלה לא הצליחו. קשה היה למורה להתיישב ממש במקום. אבא התקשר עם ילין מנהל הסמינר. פעם נשלח על ידו אלינו מורה פרטי. הוא היה חולני והכוונה הייתה שבד בבד עם ההוראה גם יבריא. משה היה עסוק וטרור במשק "הבוער". הלימודים בכלל לא עניינו אותו. המורה הצליח לקרוא קצת עם רבקה. לילדים הקטנים לא הייתה לו בכלל גישה. אולם בעזרת מאכליה של ממה וטיפולו והאוויר הנפלא של עין סיניה הצליח מאוד להבריא.

יהודה למד עם ילדי הכפר בכיתה של "מלמד" ערבי. למד מהקוראן פרקים שלמים בע"פ. אבא היה מעמיד אותו לדקלם לפני אורחים. התגאה ביכולתו. אותי שלחו לכפר השכן ג'פנא. זה היה כפר נוצרי ולכן היו בו לימודים לבנות. כאשר רצתה המורה להעניש את אחת הבנות, הייתה קוראת לה ודוקרת במחט את שפתה המפשלת. בי לא נגעה לרעה. עמדה לי זכות אבי - "החוואגיה". כמובן למדתי ערבית. מה עוד למדתי - אינני זוכרת. אבל השכלתי גם מצד אחר.

הדוד וולודיה הביא איתו לארץ את ספרייתו הנאה - ספרות הקלאסיקה הרוסית. זו הייתה ספרייתנו בימי עין-סיניה. בהיותי בת 10 לקחתי לידי את "אנה קרנינה". הרגשתי מייד שאני צריכה לקרוא את הספר בהיחבא. התחלתי לקרוא על לווין. והנה הגעתי למקום שבו מתחיל הסיפור לדבר באנשים אחרים בעלי שמות זרים. דפדפתי ודפדפתי על פני העלילה הזרה עד שהגעתי לעלילה המוכרת. כך קראתי את כל

הסיפור על לוויין עד סופו כשאני מלווה בהרגשה מוזרה שבספר קיים סיפור נוסף. לאחר שסיימתי את הקריאה, חזרתי לתחילת הספר וראיתי כי שם הספר "אנה קרנינה". הבנתי כי אותה אנה קרנינה היא גיבורת הספר. מצאתי את סיפורה והתחלתי לקרוא אותו ולפסוח על-פני סיפורו של לוין. כך קראתי את הספר. קראתי בנפרד שתי עלילות. גם את "מלחמה ושלום" קראתי בשתי פעמים - את "מלחמה" לחוד ואת "שלום" לחוד.

הדיבור בבית היה ברוסית. אבא היה משתדל לדבר בעברית עם רבקה ומשה.

ממה בעין-סיניה

ממה הייתה עסוקה נורא. היה טיפול במשק הבית. היינו שבע נפשות. היא למדה ערבית. לימדה את הנשים לרפא עיניים חולות. הייתה נותנת להן צמר-גפן ומי-בור כדי שתוכלנה לרחוץ את עיני הילדים. בלילה היו עפעפי הילדים נדבקות במוגלה ובבוקר היה קשה להם לפקוח את עיניהם. קשרה קשרים אנושיים עם נשי הכפר.

המעבר ממדור המגורים למטבח היה דרך מרפסת פתוחה. בקיץ זה היה בסדר ואולם בחורף גשום זה היה נורא. תקופה אחת בחורף לא פסק הגשם 17 יום. מ-6 בבוקר עד 2 בלילה הייתה ממה בערדליים ומעיל-גשם. רק כאשר סוף-סוף שכבה לישון הסירה אותם מעליה.

היו באים אלינו אורחים בלי סוף. היה מעניין לבקר משפחה יהודית בודדת בכפר ערבי. אני זוכרת את ביקורם של רחל ויצחק בן-צבי בדרך טיולם בהרי-אפרים. הם לנו בבית. ב-6 בבוקר, כאשר ניגשה ממה להכין להם ארוחת-בוקר, כבר לא מצאה אותם. יצאו לדרכם עוד בחושך.

משפחת בן-יהודה הייתה באה לביקורים עם ארבעת ילדיה. גם משפחת ישפה. לאחר שעקרו הקטינסקים לירושלים, היו באים לביקורים לשבתות ולחגים.

מהווי החיים

כאשר קרבו ימיה של הדודה אנה ללדת, לא רצו לחזר על לידתה "הפרימיטיבית" של ציונה. כדי לקדם את פני הבאות, נסעה הדודה אנה לירושלים עם אחותה שבה מרוסיה לרגל המאורע. הן התחלפו עם הדודה גוטה. גרו בדירתה ואילו הדודה גוטה ובנותיה באו לגור בעין-סיניה. אז נולד דיקה בירושלים.

בערבים היינו מתכנסים בחדר הגדול שבבית. עמדו בו הפסנתר הגדול, שולחן האוכל המוארך, שולחן-העבודה של אבא וספה. לפעמים היו רבקה והדודה אנה מנגנות בארבע ידיים. ערבי הכפר היו באים כדי לדבר עם אבא. היו מתיישבים בחצי גורן סביב שולחן העבודה שלו. ממה למדה להכין קפה טורקי והייתה מגישה להם. משה היה עומד ליד אבא ומשמש תורגמן. היו מדברים בענייני היום ובענייני המשק. הערבים היו בטוחים כי משה עולה בשכלו על אבא והראיה - הוא ידע ערבית ואביו לא ידע. היו פונים אל משה ואומרים לו: "אמור לאבך --- הַבֵּן (מלשון "החדר הבנה בשכלו") אותו היטב." השיחות היו בשובה ונחת. שררה אווירה של כבוד הדדי.

הערבים כינו את אבא "אבו-מוסא". כיבדו אותו מאוד. אולם עם הדוד וולודיה היו נפגשים יותר בענייני יום יום. הוא עבד בלי סוף ובלי הרף. ידו הייתה בכל ענפי המשק. ערב אחד באו ראשי הפלחים לחדר הגדול כדרכם. התיישבו סביב שולחן העבודה של אבא. וולודיה ומשה היו על-ידו. השיחה התחילה לשאת אופי קשה. התגלו חילוקי דעות בין הצדדים. תוך כדי ויכוח התברר כי אבא והדוד וולודיה חולקים זה על זה. בהיותו הצעיר שבאחים, השתתק וולודיה ואבא החזיק בקו שלו עד סוף השיחה. לאחר שיצאו הערבים מן הבית התפרץ הדוד וולודיה על אבא. אמר לו: "אומנם אתה אחי הבכור, אבל סלח-לי הפעם, אתה מתנהג בחולשה כלפי הערבים. אתה מוותר להם. תמיד כתבת נגד עבדות האדם. והנה פה אתה מתרפס לפני הערבים". אבא קם בזעם מן השולחן ואמר בתקיפות: "כזה הוא הטאקט שלי". נשתררה דממה בחדר. במילים האלה הסתיים הוויכוח. עד היום אני זוכרת איך אמר את המילים האלה.

על הספה היה אבא יושב לפעמים עם גאולה ומספר לה את סיפורי המקרא. היו ביניהם יחסים מיוחדים. אבא היה מאוהב בה. קרא לה "חמדה". היה פושט את זרועותיו וקורא: "חמדה!" והיא הייתה רצה ונופלת בזרועותיו. הכינוי "חמדה" כל-כך השתרש ביניהם עד שגם היא התחילה לכנותו בו.

הוא אהב לספר לה את סיפורי המקרא. סיפרם לא כסיפורים מקודשים אלא כסיפורים אנושיים-דרמטיים. היה לו כישרון הסיפור. גאולה הייתה מתחשמת מהסיפור. הייתה מסמיקה מהתרגשות. עיניה היו נוצצות. בשיאי הסיפור הייתה פורצת בבכי. נפלא היה לשמוע את סיפורו. נפלא היה לראות אותה שומעת ומגיבה על דבריו.

פעם ביקרו בעין-סינייה ילין זוטא. זוטא מייד הרגיש שיש משהו מיוחד בילדה הקטנה. חש אותה. דיבר איתה רוסית. דובב אותה. הם התיישבו יחד בפנית החדר והיא סיפרה לו את סיפור יוסף. זוטא נרא התרגש מיפי סיפורה ומגודל הבנתה. כאשר הגיעה גאולה לרגע התוודעותו של יוסף לאחיו, לא עצר ברוחו ופרץ בבכי. היא ניחמה אותו ואמרה לו: "אל תבכה. הסוף יהיה טוב".

העזיבה

כאשר הלך והתקרב מועד תום השנתיים הנקובות בחוזה החכירה היה צריך להחליט מה יעשה להבא - אם לחכור את האדמה בעין-סינייה לעשר השנים הבאות או לעזוב את המקום. לזכות ההישארות במקום דיברו הקשר שנקשרנו אליו. אהבנו את המקום. לאבא ולממה לא הייתה נטייה לעבודת האדמה, אולם הם אהבו את הטבע, אהבו את נוף ההרים, את המעיינות, את האוויר הצלול. לכולם הייתה זו כפינת מולדת. נדמה היה כאילו גרנו שם שנים. המחשבה כי נעזוב את המקום לא עלתה בדמיון.

לעומת זה ראה הדוד וולודיה את "ניסיון עין-סינייה" ככישלון כלכלי. כסף רב הלך לטמיון (לימים שמעתי מפי אבא בנושא זה. אמר כי שכר-עבודה גבוה שולם לערבים תמורת סיקול אדמה והסיקול לא נעשה ברצינות, אלא כמשחק אבנים. הערבים היו משחקים באבנים. הערבים היו מלגלים ואומרים, כי בעיני היהודים שווה גניבת כד שמן זית לגניבת תרנגולת. הערכים היהודיים של בני-המשפחה לא עמדו בהתמודדות היום-יומית עם הרגלי החיים של הערבים. י.מ.). וולודיה נטה לעזוב. ספק רב אם אבא היה יכול להמשיך בעין-סינייה בלעדיו. שיקול נוסף נגד ההישארות היה השכלת הילדים. ניסיונות הלימודים מפי מורים פרטיים לא הוכתרו בהצלחה. היה ברור כי הלימודים האפשריים בכפר הערבי אינם מתחילים לענות על הצרכים. היה ברור כי אם תישאר המשפחה במקום, ייבלעו כל הילדים לגמרי בעבודת-המשק. ממה לא יכלה להשלים עם הדבר. לא יכלה לדון חמישה ילדים - בעלי כישרונות - לחיי בורות. ואבא - גם הוא לא היה מוכן כי ילדיו יגדלו ללא חינוך מסודר.

הרבה שקלו וטרו. עצבותו של אבא נראתה לעין. הכף נטתה לעזיבה והדבר עלה לו בדמים. בשבילו היה זה כישלון - לא הצליח להכות שורש (אולם אפשר לומר על רקע הימים ההם, לא היה ניסיון ההתנחלות בעין-סינייה בבחינת "שיגעון". הכל היה אז לגמרי בלתי ממוסד. היו אז הרבה התחלות פרטיות, "פרטיזניות". מיעוטן הצליח. רובן נדון לכישלון. בתוכן עין-סינייה).

העזיבה הייתה טרגית. הכל נארז. עלינו על העגלה. ידענו שיר של משורר רוסי שכתב על פרידה ממולדתו. הוא פותח במילים: "שלום להרים, שלום ליערות". כל הדרך שר יהודה את השיר הזה. כולם ליוו אותו בבכי.

תקופת יפו-תל-אביב

החזרה העירה

חזרנו לעיר במצב רוח קשה. תל-אביב עוד לא הייתה קיימת. בגלל חוקי המוחארם לא יכולנו לשכור דירה טובה ושכרנו דירה שהייתה בנמצא. הייתה זו דירה בסמטה בדרך שבין יפו לבין תל-אביב. מסביב לדירה עמדו בתים גבוהים. מכל חלון נשקף קיר. הדירה הייתה קודרת, חשוכה. וזה היה ישר לאחר המרחבים של עין-סינייה, השדות, החורשות, הזיתים, שקיעות השמש הנפלאות, רכסי ההרים. נחנקנו. ממה הייתה מלאה דמעות. כל הזמן התגעגעה לעין-סינייה.

לאחר כמה חודשים עברנו לבית אמזלג שעמד על שפת-הים. כאן קיבלנו פיצוי. מן החלון היה מרחב. אופק שלם. שקיעות נהדרות. בבית אמזלג גרנו כמה שנים. בשכונת לבית גרה משפחת ד"ר חיסין.

בבית זה התגוררו שני הילדים הקטנים עם אבא וממה בחדר אחד. לשלושת הגדולים היה חדר משותף. משפחת הדוד וולודיה גרה בחדר שלישי בדירה. כאשר עקרנו מעין-סינייה באה יחד איתנו ערבייה מג'פנא. נתלוו אליה שתי בנות. אחת הייתה אומנתו של דיקה. הערביות התגוררו בעליית המטבח.

בינתיים עבר הדוד בנדט מירושלים ליפו. אבא, וולודיה, הדוד בנדט ואיזמוז'יק ייסדו את "האחים שרתוק את איזמוז'יק". היה זה עסק לקרשים. וולודיה ואיזמוז'יק השקיעו את הכסף. איזמוז'יק היה חכם ומכובד - היה מ"מ דיזנגוף בהיעדרו. בנדט לא השקיע, עבד במשכורת. לאבא לא היה כסף, אבל היה אדם מוכן, היה מקובל בבנקים. היה אליו אמון (אליהו אמר על זה: "זה העיקר. זה שווה כסף").

הלימודים

"גימנסיה הרצליה" הייתה כבר קיימת. הייתה משוכנת בבית בקצה שכונת "נווה-שלום". בבואו ארצה סיפר

ד"ר מטמן לאבא על תוכנית ייסוד הגימנסיה. היה זה לפני הנסיעה לעין-סיניה. אבא נתמלא חימה עליו. אמר לו: "מה פתאום? מדוע שם לא עברי?" אבא הכיר בצורך בייסוד בית-ספר תיכון, אולם לא חשב שיש להעתיק את דפוסי החינוך האירופי לארץ. ראה בכינוי "גימנסיה" העתק. חשב כי יש לבנות בית-ספר מקורי, "משלנו" לפי צרכי הארץ והעם. ואולם לימים נוכח כי היה צדק בקריאת השם "גימנסיה". על סמך השם הבטוח הזה, נשלחו לגימנסיה ללימודים ילדים רבים מרוסיה. במקרים רבים היו ילדים אלה חיל חלוץ ומשפחותיהם באו אחריהם ארצה. אפשר לומר כי "הגימנסיה הרצליה" גרמה לעלייה.

אבא וממה התחילו להכין את רבקה ואת משה לכניסה לגימנסיה. רבקה הייתה קצת למעלה מ-16 ומשה היה בן 15. אבא הכין אותם בתנ"ך, במתמטיקה ובהיסטוריה. ממה לימדה אותם צרפתית. גיאוגרפיה למדו בעצמם. קראו בספרים.

בתקופת עין-סיניה הייתה רבקה בקשרי התכתבות עם חברותיה מימי "בית-הספר לבנות". כאשר חזרו מעין-סיניה מייד שבו ונקלטו רבקה ומשה בין חבריהם הקודמים. היה מי שפגש אותם. כאשר היו רבקה ומשה מוכנים להיכנס ל"גימנסיה", הצטרפו אל חבריהם למחלקה החמישית. היה זה המחזור הראשון.

עלי היה להיכנס למחלקה השנייה אולם לא הייתי מוכנה לזה. הייתי בת 12 ולא ידעתי מה זה "ללמוד". עד אז לא למדתי באופן מסודר. אבא וממה התחילו ללמד אותי. התקשיתי בלימודים. אהבתי לקרוא וקראתי הרבה, אבל בין זה ובין הלימוד היה המרחק רב. פתאום לא היה די בהנאה מן הקריאה. קשה היה לי להסתגל למאמץ לקרוא את השיעור ולזכור אותו, "לדעת" אותו. סופו של דבר שנכנסתי למחלקה השלישית.

מבית אמזלג הייתה דרך ארוכה לגימנסיה. כמה רחובות מהבית התחיל שטח עצום של חולות, קראו לחולות "מדבר סהרה". דרך ארוכה היינו הולכים ושוקעים בחולות "סהרה" עד שהיינו מגיעים לרחובות של תל-אביב.

בגימנסיה היו מפסיקים את הלימודים ב-12 להפסקת צהרים וממשיכים אחר כך מ-14:00 עד 16:00. לא היה כדאי לשלושתנו - רבקה, משה ואני לחצות שוב ושוב את הסהרה בשביל ארוחת-צהרים. נמצא פתרון אחר. יום-יום הייתה ממה שולחת אלינו עם מישהו ארוחת-צהרים חמה לגימנסיה. היינו מתיישבים באחת הכיתות, פורשים מפה ואוכלים. רק אנחנו באנו מרחוק. ילדי המושבות שלמדו בגימנסיה היו מתגוררים בפנסיונים בתל-אביב.

מול בית אמזלג עמד בית-הספר "עזרא" - בית-ספר לבנים מיסודה של "חברת עזרא" הגרמנית. שפת הלימוד הייתה גרמנית. שני מנהלים עמדו בראשו - האחד היה המורה הידוע פסח אברבוכה והשני - נציג החברה ויהודי גרמני היה הלבשרטאט. יהודה היה אז בערך בן 9. ממה התיישבה איתו. היטב לימדה אותו גרמנית. בכוחה נכנס לבית-הספר.

גאולה הייתה אז בת 6. הייתה נחמדה ויפהפייה. לוליק (ישראל) פיינברג היה מבאי הבית. היה חברו של אבא עוד מהתקופה הביל"וית. היה קורא לגאולה "יִסְנָה" (אביב). היה נכנס הביתה וקורא: "איפה האביב שלי?" כדי שתתחיל לפטפט עברית הכניסו אותה לגן. הייתה שם שנה ובינתיים הכין אותה אבא בלימודים עבריים. אחר-כך נכנסה למכינה ב' או ג'.

רבקה

היה לה קסם אישי עצום. לא הייתה ממש יפה, אבל בגלל "איזה משהו" נחשבה ליפה. אולי בגלל הרגשות המיוחדים שהייתה מעוררת. היה חן בגופה, ביציבתה. היה לה ראש יפה. כמפוסל. עיניה לא היו שוות והיה בזה חן. כל מה שלבשה היה מונח עליה יפה. גם בגד ישן - עליה היה נראה נאה. הכל סביבה היה מעודן, אסתטי. היה בה איפוק. הייתה בה אצילות. בחברה בלטה מייד בלי כוונה. מייד הייתה מעוררת תשומת-לב בחיצוניותה. הייתה לה הבנה בספרות וכישרון דקלום. הרבתה לדקלם מן התנ"ך. בחגיגות הייתה תמיד מדקלמת. הייתה יוצאת אל הבמה בחופשיות, בביטחון, הופעה שלווה ורצינית. אינטלגנטיות מעודנת.

בת 16-17 הייתה כאשר נכנסה לגימנסיה - ללימודים ולחברה. אהבו אותה חברותיה. אהבו אותה חבריה. היה אז אידיאליזם שדגל בעליונותם של היחסים האנושיים הכלליים מעל היחסים הפרטיים. עשו מהשיחה הכללית שבין חברים, מהאמון שבין חברים, ערכים עליונים. הדבקות באלה עלתה לרבקה בדמים. שנים הייתה במצוקה בגלל המתח שנוצר באופן בלתי-נמנע בין רחשי אהבה נפשית-אישית לבין רחשי אהבה חברית והתעניינות משותפות. המתח הזה לא בא לידי ביטוי פתוח וצורם, אבל היה תמיד חלק ממצואות חיי החברה. שיחק תפקיד נכבד ורציני ברקע.

אחרי המחלקה השישית החליטה רבקה לעזוב את הלימודים ולהתמסר לנגינה. התייעצה עם ההורים. אבא היה בעד הצעד הזה. ממה, לעומתו, הייתה נגדו. רבקה נהגה לפי החלטתה. שנתיים הייתה מחוץ לביה"ס ורק ניגנה. בתחילה למדה אצל גב' לויט שהייתה המורה הראשונה לנגינה בארץ. אחר-כך למדה בביה"ס

למוסיקה "שולמית" (ע"ש אשתו הראשונה של ד"ר רופין).

לאחר שהמחזור הראשון סיים את לימודיו, החליטה רבקה לחזור ללימודים ולהיבחן בחינות בגרות עם המחזור השני. משה היה אז כבר בקושיטא. היא כתבה לו על כך (אבא כבר לא היה בחיים). משה כתב לה ועודד אותה. אמר שהוא מצטער שאינו לידה ואינו יכול לעזור לה בלימודים. יעץ לה ללמוד אצל בן-יהודה. אמר שהוא סומך עליו. היא, באמת, למדה עם בן-יהודה. הוא הכין אותה לבחינות והיא נבחנה עם בני המחזור השני. התוצאה הייתה ששני מחזורים, הראשון והשני, ראו בה את בת-כיתתם.

משה כרמי

הראשון בין חבריהם החדשים של רבקה ומשה בגימנסיה היה משה כרמי. התיידדו איתו מאוד. משפחתו גרה בפתח-תקווה. הייתה זו משפחה ענייה ומרובת ילדים. כולם היו ילידי הארץ. משה היה הבכור. אביו היה מגדל משתלות. על רקע פתח-תקווה של אז, על רקע הקרתנות שלה, היה משה כרמי נטע זר לגמרי. היה עצמאי. היה מעניין. היה בעל דמיון עשיר והיה מלא כישרונות כאשכול: לכתובה, לשפות, למוסיקה, לטבע, למדע. היה לו חוש מיוחד לעברית.

היה מתגורר כל השבוע בפנסיון בתל-אביב. בשבתות היה הולך לפתח-תקווה כדי לראות את הוריו ואת אחיו ואחיותיו וחוזר בערב לתל-אביב. פעמים רבות היה משה (שלנו) מתלווה אליו לטיול השבתי.

באותה תקופה מתה אמו של משה. הייתה אם נערצה על כל הילדים. משה (שלנו) הלך לבקר אותו הרבה בימי השבעה. עול הבית נפל אז מייד על נעמי, אחותו של משה, שהייתה רק בת 12. התחילה לבשל, לטפל. מרים בת-הזקונים הייתה אז תינוקת בת 2.

היה במשה משהו של "פרא אדם". בשבילנו - שהיינו כל-כך מחונכים, כל-כך מורגלים במסלול מתורבת, כל-כך מבויטים - היה קסם עצום בצמח בר זה. הוא לא קרא ספרים. לעומת אליהו היה בור. אבל היה שווה לו ברמה אינטלקטואלית ועל-כן היו יידיים מאוד-מאוד. היה מלא וגדוש בתוכו. לא היה מושפע מאליהו. אבל נער עצמאי חיכה תמיד למחשבתו העצמאית של חברו.

אבא, שהיה חבר במועצה הפדגוגית של הגימנסיה, היה קורא, לפעמים, את חיבורי התלמידים. פעם קרא את חיבורי כל המחזור הראשון ואחר-כך אמר כי החיבור שנגע ללבו יותר מכל היה חיבורו של משה כרמי (יחד עם זה כתב פעם בחיבור על הפרעות ביהודים משפט כזה: "דם נשפך והיה שמח").

על חיי אבא בתל-אביב

הרעיון בתחילה היה כי תל-אביב תהווה אזור מגורים טהור. רק בקצה רח' הרצל, על-יד פסי הרכבת, צפו כמה חנויות. אולם כל החנויות הגדולות והעסקים היו ביפו. אבא היה נוסע כמה פעמים בשבוע ליפו. נסע אז בעגלות, בכרכרות ובדיליז'נסים.

עם המעבר לתל-אביב התחיל אבא לחיות חיים ציבוריים יותר אינטנסיביים. קודם לכן קשה היה לו לעמוד בטלטולי הדרך שבין יפו ותל-אביב. המרחק היה הורס אותו. התחילה אז התארגנות של הנהלה עצמית של העיר (מתוכה צמחה לאחר מכן עיריית תל-אביב). אבא היה בוועד העיר. היה גם חבר ב"משפט השלום". הייתה זו ועדה לבירורים פנימיים. סוחרים היו באים לפני "משפט השלום" כדי להתדיין בענייני מחלוקת. אולם עיקר העיקרים בשביל אבא הייתה "הגימנסיה הרצליה". הוא היה חבר בוועד הפדגוגי של הגימנסיה והיה בא כוחו של הוועד הזה בוועד המפקח של המוסד. הוועד המפקח היה מורכב מנכבדי העיר. היה שקוע במחשבה על ענייני הגימנסיה. ראה בה מעשה בראשית. עיצוב לימודים תיכוניים עבריים. היה מתכונן היטב לשיבות של שתי הוועדות. היה יושב בפינתו, ליד שולחן-העבודה. כל הפעילות של הנחיל המשפחתי מסביבו לא הפריעה לו.

אבא תמיד סבל מאסטמה. בכלל היה חלוש ונוטה למחלות. היה מתעייף מהר. לאחר ארוחת הצהרים היה פושט את בגדיו, לובש פיג'מה ושוכב לישון לכמה שעות. כמו בלילה. כדי לעזור לו לשכב לישון, היינו רבקה ואני מקיימות תורנות בינינו. שבוע זה ושבוע זה. היינו מציעות את המיטה לפי רצונו והנחיותיו, עוזרות לו לפשוט את בגדיו ולחלוץ את נעליו. אסור היה לו להתכופף. כל כיפוף היה גורם להתקפת שיעול. כאשר שכב, היה צריך להתקין את הכרים תחת ראשו, לכסות אותו היטב. היינו תוחבות תחתיו את שולי השמיכה. היינו מגיפות את התריסים. על הבית הייתה יורדת דממה לשעתיים. הס. "אבא ישן".

לפנות ערב היה מתעורר. היינו עוזרות לו להתלבש. היינו מסדרות את מיטתו. הוא היה מתרחץ, מסתרק והיה מתיישב לשולחן האוכל.

לממה לא היה פנאי לעזור לו בכל אלה. אחרי ארוחת-הצהרים הייתה נכנסת למטבח כדי להשתלט עליו. הייתה שוטפת את הכלים, את הסירים. מנקה את הכל. מצחצחת את המחם. שופתת אותו לקראת יקיצתו של אבא. כאשר היה הכל מוכן, ואבא היה ישוב כבר ליד השולחן, הייתה מסתדרת, מסתרקת ויושבת לידו כמו גברת. הילדים היו חוזרים אז מבית-הספר וכולם היו מתכנסים לשתיית תה עם לחם מרוח בחמאה וריבה. משה היה פורץ הביתה ו"פוקד": "ממה, מרחיל!" ארוחת-ערב הייתה מאוחרת.

אבא לא כפה עלינו דבר. כל דפוסי ההתנהגות היו, כאילו, מובנים מאליו. הייתה הכרה עמוקה שאבא כזה אין עוד בעולם. אמונה מוחלטת בו.

גם כאשר היינו גדולים נמשכה הסתירה בחיי השבת. כולנו היינו שומרים על קדושת השבת, על קדושה מוחלטת. והוא - כל השבת - היה מעשן וכותב. משום שאנחנו לא היינו מדליקים אש בשבת והוא לא היה עוסק במלאכות בית - הייתה באה ערבייה בשבת אחרי הצהרים כדי להדליק אש לחמם את המחם לתה. ככה זה התנהל בצורה הטבעית ביותר. רק כאשר גדלה גאולה הייתה מתבדחת עם אבא בנושא זה. אבל גם זה נשאר לגמרי במסגרת מתקבלת על הדעת.

אבא לא היה איש קשה. להפך - היה תמיד מתבדח. כאשר הייתי אני בתורנות והייתי עוזרת לו לשכב לישון בצהרים, היה הכל נעשה תוך כדי עליצות. הייתי מזנקת לתוך מיטתו המוצעת והוא היה עומד וצוחק (אחר-כך, כמובן, הייתי מציעה את המיטה מחדש). לגאולה היה מספר סיפורים בלי סוף. כאשר הייתה שוכבת לישון, היה ניגש אליה. לא השגיח בכללי ההיגיינה החמורים והיה מגניב לתוך פיה חתיכות שוקולד. רבקה ומשה שיתפוהו בכל ענייני הכיתה. חבריהם היו באי-הבית. הכירו את אבא. העריצוהו. עם אליהו היה משוחח שעות. חשב אותו למבוגר ממשה ושמח כי הם חברים.

באותו זמן השקיע אבא את כספו בביח"ר של שטיין. הכל ירד לטמיון. בעקבות פרשה זו כתב את "תעלת פנמה".

מותו של אבא

מבית אמזלג ביפו עברנו לבית חנוך ברחוב הרצל בתל אביב. גרנו בקומה הראשונה. בקומה השנייה גרה משפחת חנוך.

במעבר זה נפרדנו מהמגורים המשותפים עם משפחת וולודיה.

חיינו בצניעות. ממה עבדה המון. לא הייתה לה עזרה יום-יום.

בקיץ 1913, כאשר הגיעה הדודה סימציקה מחרבין לאודסה הזמינו האחיות את ממה לבוא אליהן לפגישת אחיות. מאז בואה לארץ היה זה ביקורה הראשון ברוסיה. הוא היה גם ביקורה האחרון.

כאשר חזרה ממה לארץ התחיל החורף מוקדם. היה חורף קשה. היו הרבה ימי גשם וקור עז. אבא התקרר פעמים רבות. כל התקררות הייתה גורמת להתקפת אסטמה. מהתחלת החורף הרגיש רע. נחלש מאוד. והנה היה צריך ללכת לשיבה בגימנסיה. בערב. היה זה באדר. ממה הפצירה בו כי לא יצא אל הלילה - אל הקור ואל הרטיבות. הוא עמד בשלו והלך. חזר חולה. מייד שכב במיטה. היה זה ביום שני או שלישי.

ד"ר חיסין בא וישב על-ידו כל הזמן. סיפר כי בהיותם ביל"ויים צעירים תקפה את אבא התקפת אסטמה קשה עוד יותר. הוא טיפל בו כחבר וכרופא. אז, אמר, היה אבא צעיר יותר ולבו יכול לעמוד בזה. עכשיו ראה כי נשתנו פני הדברים.

ביממה האחרונה לחייו התקשה לנשום. היה דרוש חמצן. בגימנסיה לימד אז מורה לכימיה ויניג. היה הכימאי של הארץ. אדם נחמד ואהוב על התלמידים. הוא התגייס למשימה וייצר חמצן במעבדה של הגימנסיה. ילדים רצו עם שקיות של חמצן מן הגימנסיה הביתה, לבית חנוך, לאורך רח' הרצל, הלך ושוב (עד היום ישנם ותיקים האומרים: "אני רצתי עם החמצן"). ד"ר חיסין ישב על-יד אבא והנשים אותו בחמצן. החיים התארכו קצת בגלל החמצן.

אבא היה בהכרה צלולה. נפרד בהכרה מן המשפחה. הדוד וולודיה עמד על-ידו על ברכיו וביקש ממנו שיאמר לו משהו. אבא אמר לו: "אחי היקר, אחי שלי, חביב שלי. כל-כך הרבה עשית למעני. אני משאיר ילדים הראויים שיעבדו בשבילם".

אמר לממה: "את היית האושר שלי, האושר המשפחתי שלי". הדיבור האחרון היה ברור לגמרי, מהוקצע. הקול היה צלול. כך נפרד כי ידע שזה הסתיים.

הוא מת ב-3 אחרי הצהרים. בהכרה מלאה. היה בן 52. ללא שערות שיבה אחת. סוסקין בא וצילם אותו. הייתה שבת. הבית היה מוקף אנשים.

מותו היה מאורע כביר בציבור של אז. כל העיר הייתה כמרקחה. אבא היה מאוד פופולרי. הבית היה מרכז. גם למבוגרים וגם לנוער. אבא היה פעיל בחיי הגימנסיה והגימנסיה הייתה מרכז העולם. רבקה ומשה היה בני המחזור הראשון. המחזור הראשון היה השאור שבעיסה.

הלוויה הייתה במוצאי שבת. המרחק אל בית-הקברות ברח' טרומפלדור היה עצום. בדרך גבעות חול (רק רח' הרצל ורח' נחלת בנימין וכמה רחובות חוצים היו סלולים אז. רח' נחלת בנימין היה סלול רק עד רח' גרוזנברג). לנשים לא נתנו ללכת. משה הלך עם וולודיה. ממה לא הלכה. היא והילדים נשארו בבית.

מותו לא היה בשבילנו רק מות אב. לא היינו כבר ילדים קטנים. רבקה הייתה בת 20, משה בן 18, אני בת 15, יהודה בן 12 וגאולה בת 10. שלושת הגדולים ודאי שהיו כבר ממש גדולים. ובכל זאת הייתה הרגשה שעם המוות באה תעיה. אובדן דרך. התמוטטות כל יסודות החיים. כאילו נותרנו באמצע הדרך.

היו צעקות ובכיות. רק משה הסתגר ולא הוציא הגה. כל ימי השבעה היה הבית מלא. החברים לא עזבו. לנו בבית. אליהו, בהרב, זרובבל חביב. רבקה מהרשק (אשתו הראשונה של אשכול) באה. גרה בבית כל השבוע. טיפלה, בישלה והגישה אוכל. אליהו התחיל לדבר עם משה, ישב איתו על המיטה ודובב אותו. משה התחיל לספר על אבא. זה הביא לפורקן. אחרי זה בא השינוי בו.

אבלה של ממה היה משהו מיוחד. שינתה את תסרוקתה. הורידה אח פקעת השער שהייתה תמיד כנזר על ראשה. החליקה את השיער. לבשה שחורים. הייתה בוכה בלי הרף. הפכה את הבית לבית אבל. באבל שלה הובע הרצון כי כך צריך להתאבל תמיד-תמיד ולא לחדול מזה. כל התפרצות של חיים לא הייתה במקומה. על הכל היה נסוך מעטה האבל.

ביום מותו הייתה כל המשפחה הולכת לבית-הקברות. ואולם ביום הולדתו שחל ב"ג בעומר הייתה ממה הולכת לבדה אל קברו (יהודה סיפר פעם, כי בערוב ימיה, כאשר ממה כבר לא יכלה ללכת לבדה, היה בא במיוחד מיגור כדי ללוות אל בית-הקברות. הייתה יושבת על המצבה ושרה שיר אחר ויחיד, שיר אשר מעולם לא שרה בהזדמנות אחרת. מעולם לא רשם את השיר, מעולם לא שאל למקורו. י.מ.).

כל-כך התייתמה במות אבא. מותו ניתק אותה מהחיים שמחוץ לבית. לא היו לה לא כוח ולא רצון לחדור למציאות החיצונית בעצמה. היא שיקעה את עצמה לגמרי באבל על אבא, וממש נאחזה בחיי הילדים. חברתנו הפכה לחברתה. היא פתחה את הבית לרווחה לפני ידידינו. חייתה את כל הפעילות, את כל חיי החברה, את כל התנועות. הזדהתה איתנו לפני ולפנים. כל החברים אהבוה והתפעלו מצעירות רוחה. היו שנים שזה היה יפה מאוד.

לממה הייתה יראת-כבוד עצומה בפני רבקה ומשה. הייתה לה אהבה-בלי-מצרים ליהודה ולגאולה. ואני - בינותם - הייתי ים שלישי (הגלגל החמישי בעגלה).

היה מובן מאליו כי הדוד וולודיה יעמוד לנו לעזר. היו בינו ובין ממה יחסים קרובים ומלאי אהבה. גם בין ממה והדודה אנה היו יחסים קרובים (למרות הוויכוח ביניהן - כבין שתי מורות - בשאלת חינוך ילדים. הדודה אנה הייתה בעד מיעוט ילדים. טענה כי כאשר יש ילד אחד, ניתן לחנכו כראוי. ממה טענה שרק מתוך הווייה של ילדים רבים - כאשר מתחככים הילדים זה בזה, כאשר הם יוצרים רקמת יחסים - רק מתוך כך מתחנך הילד).

הדוד וולודיה השקיע את דמי ביטוח-החיים של אבא בעסק והמשפחה המשיכה לחיות, כמו בחיי אבא, מרווחי העסק. עד שגדלו הילדים ועמדו ברשות עצמם היה וולודיה ראש המשפחה במובן הכלכלי.

הילדים המשיכו ללמוד. משה סיים את הגימנסיה. עוד בחיי אבא הוחלט כי לאחר סיום הלימודים יסע משה לקושטא וילמד באוניברסיטה משפטים. לאבא היה חלק פעיל בהחלטה הזאת. המחשבה הייתה כי על בוגרי הגימנסיה ללמוד טורקית וללמוד מקצועות שבהן יוכלו לאייש עמדות ציבוריות בארץ.

רופין היה אז מנהל המשרד הארצישראלי. אבא היה נפגש איתו. העריך אותו מאוד. אמר עליו כי הוא האדם הראשון בחשיבותו בארץ באותם ימים. רופין בא לבקר בימי השבעה. לאחר שמשה סיים את הגימנסיה, הביא אותו וולודיה הביתה כדי שישוחח עם משה. הייתה זו שיחה עם אדם מבוגר וחכם בשעה גורלית. הדוד בנדט הפציר במשה כי ייכנס איתו למסחר. ראה כי עתידו לפניו. משה לא שעה להפצרות ולהבטחות (תמיד הרגיש כי אבא סולד מעסק המסחר. עוסק בזה מתוך כפייה. אמר למשה כי תמיד יש איזו מרמה במסחר. אפילו אם אין המרמה ישירה ופעילה, היא קיימת. י.מ.).

אבא מת בבית חנוך. גרנו בבית זה ארבע שנים. הוא עומד בפניה הצפונית-מערבית בפני רח' הרצל ורח' יהודה הלוי. חלון אחד - חלון חדרם של משה ויהודה קיים עד היום.

הייתה מוכשרת באופן בלתי רגיל. כל דבר ידעה לעשות היטב. הייתה פשוט מוכשרת בהמון שטחים. תמיד ישיבה ולמדה. הצטיינה בלימודיה. לא הייתה מוסיקלית, אבל ניגנה מצוין. הייתה לה טכניקה מעולה (רבקה הייתה תמיד אומרת, כי לו הייתה לה הטכניקה של דבורצ'קה - הייתה מגיעה להישגים עצומים). לא התעניינה במשק בית, אבל ידעה לבשל, לאפות, לתפור (לקראת המעבר לעין-חרוד תפרה לדיק התינוקת שמלה וסינור. גם רקמה אותם. תפרה לה גם נעליים עם סוליות ועם כל מה שצריך).

כאשר עלו הזוסמנים עם עזרא ארצה, נשארה ברוסיה כדי ללמוד. סיימה גם את הפקולטה לפיזיקה ומתמטיקה. והעיקר - קיבלה תואר של רופאה.

אחר-כך עלתה ארצה. כדי להכיר את התנאים בארץ, עבדה בתחילה כאחות. זמן-מה עבדה בדגניה א'. לאחר מכן התחילה לעבור במקצועה. הרפואה בשבילה הייתה שירות לאדם. עזרה לאדם. הרפואה הייתה לה עניין עצום במדע. גם הייתה איש ספרות. ידעה את הספרות הרוסית על בוריה. המון שירה בעל-פה.

לא הייתה יפה. תנועות פניה וידיה היו פשוטות. קול קצת צורם. היה בה מן העממיות הכובשת את הלב. הייתה מוכנה לעשות הכל למען זולתה, כאדם וכרופא (אמרתי לה שאני "יהודייה": מוכנה לעזור בלי סוף, אבל מוכרחה לשייר משהו לעצמי בעוד שהיא - דבורצ'קה - "נוצרייה": מוכנה לתת הכל, גם את הכותונת האחרונה אשר לבשרה).

כרופאה וכאדם חכם הכירה מייד את סימני המחלה המקננת בתוכה. ידעה את כל התהליכים. התכוננה למותה. קנתה מתנות לבני המשפחה. שלחה מתנות לרוסיה. הביאה אריגים לשמלות לממה ולי. חיפשה נערה שתוכל למלא את מקומה בבית, לטפל בילדים ובמשק הבית. מצאה נערה טובה, התקשרה איתה מאוד, עוד הספיקה להיות יחד איתה בבית.

שכבה בבלינסון. לא סיפרתי לממה על מצבה של דבורצ'קה והתקשיתי לתרץ את היעדרי מהבית כאשר הייתי נוסעת לבקר אותה. הייתי לוקחת מונית לשם וחזרה כדי לחסוך בזמן. הביקורים היו נפלאים ומכאיבים. דבורצ'קה שכבה וספרי שירה רוסיים על ידה. דיברה המון על כל הנושאים שבעולם. כאשר מתה, עמדנו כולנו סביבה. גם משה בא. במותה אבדה לי אחותי השלישית.

ילדותו של אליהו

מוצאה של משפחת גולומב מוולקוביסק. אביו של אליהו, נפתלי גולומב, התאלמן ונשאר עם ארבעה ילדים. הבכירה הייתה בת 14 והצעיר בן 4. הוא נשא אישה שנייה - ידידה של אשתו הראשונה. אליהו היה הבן הבכור של הנישואים האלה. בדמעות הייתה האם מספרת על מאמצייה שלא להפלות בין ילדי האם המתה ובין ילדיה שלה. מחשש שמא תפגין אהבה יתרה לילדיה, יצאו ילדיה מקופחים.

היא אהבה את בעלה עוד בימים שהיה נשוי לידידתה. לאחד שנישאה לו, גברה אהבתה לו עד כדי התבטלות מפניו. הוא היה הקובע הראשי במשפחה. היא הייתה תמיד מתאימה את רצונה ודעתה לרצונו ולדעתו. אליהו היה תמיד מתקומם נגדה בשל זה. היה מוכיח אותה על פניה. לא יכול לעכל את ההתבטלות העצמית שלה. בן 15 היה כאשר התחיל לומר לה: "מדוע את מתבטלת בפניו? חשבי מה שאת חושבת והחזיקי בזה".

הייתה באמת קשורה מאוד לילדי האישה הראשונה. הבת הבכירה נישאה בוולקוביסק ונסעה עם בעלה לאמריקה. חיה שם כל חייה. בדייקנות של שיעון הייתה כותבת לאם "החורגת" פעם בשבועיים. כל השנים היו המכתבים מגיעים בסדירות, בתחילה לתל-אביב ואחר-כך לשכונת בורוכוב. הייתה עונה למכתבים.

בנה הצעיר של האישה הראשונה היה דוד. היה קשור אל האם "החורגת" כאל אם ממש. היה אצלה כבן בכור (דודיק נקרא על שמו). בניו של דוד הם נפתלי מתל-עמל (נקרא על שם הסב - אביו של אליהו ואליק (זמן מה היה אליהו חותם בן-נפתלי)).

סיפוריה של האם היו בולטים, אבל פרימיטיביים. התמונות ברורות בלי ניתוחים.

התפתחותו של אליהו בילדותו הייתה אטית מאוד. דיבר לאט ומעט. הייתה לו אחות צעירה ממנו במקצת שעלתה עליו בהתפתחותה (היא מתה בילדותה, חלתה וניתנה לה רפואה בלתי נכונה). היו קוראים לו:

"א - לי - נ - קה". מאריכים בשמו כדי ללגלג על איטיותו. האם הייתה מודאגת. לא ידעה מה יהיה עם הילד הזה שאינו מתפתח. הטרידה בזה את האב. אמר לה: "אל תדאגי. אני רק רואה את עיניו. בעיניו יש תבונה. אני בוטח בו".

השכלת ההורים הייתה יהודית גרידא. האם לא ידעה לדבר רוסית, רק הבינה אותה.

חינוך הילדים לא היווה עניין לענות בו, לא היווה מקור לדאגה ולמחשבה. חינכו כפי שהיה נהוג. את הילדים

האכילו והלבישו ושלחו ל"חדר". גדלו הרבה ברחוב, במשחקים, בין כנופיות ילדים יהודים וגויים. התחככו היטב, ביסודיות, בין ה"שקוצים".

כאשר היה אליהו בן 12, הוחלט לשולחו לבית-ספר עירוני רוסי. בוולקוביסק לא היה קיים בית-ספר כזה ועל-כן לקחה האם את אליהו לעיר השכנה סלונים. היא רשמה את אליהו בבית-הספר ושכרה לו חדר אצל משפחה יהודייה. כאשר כילתה את מעשיה אלה - נפרדה מאליהו וחזרה לוולקוביסק.

אליהו נשאר לבדו. הכל היה זר מסביב. זר ונורא מעניין. בית-הספר לא משך את לבו. במקום להיכנס לכיתה, נכנס לספריית בית-הספר. ביקש ספר. הספרנית נתנה לו ספר של דוסטוייבסקי. הוא חזר לחדרו והתחיל לקרוא. למחרת לא הלך לבית-הספר. פשוט נשאר בבית, שכב על הספה, קרא עד שסיים את הספר. אז חזר לבית-הספר והלך ישר לספרייה. ביקש מהספרנית שתיתן לו ספר מאותו סופר. חזר הביתה וקרא. כאשר דלל המקור ה"דוסטוייבסקאי" מספריית בית-הספר, שלחה אותו הספרנית לספרייה העירונית. הלך שמה וביקש את דוסטוייבסקי. כך קרא את כל דוסטוייבסקי, ספר אחרי ספר. לבית-הספר לא הלך בכלל.

בינתיים נפל משהו בינו ובין בעלת-הבית שלו והוא עקר מהחדר ומצא לו חדר אחר בעצמו. הביתה לא כתב ואימו באה לסלונים כדי לראות מה איתו. באה לחדר ששכרה בשבילו ולא מצאה אותו. פנתה לבית-הספר ואמרו לה כי אינו מופיע ללימודים. אחרי חיפושים מצאה אותו לבסוף. דיברה איתו. בעקבות הפצרותיה, הלך לבית-הספר. שאלו אותו: "מי אתה?" אמר: "אני רשום פה". אמרו: "עליך להיבחן על החומר שנלמד בינתיים בכיתה". ישב בחדרו כמה ימים, למד את החומר. בא לבית-הספר, עמד בבחינות ונכנס לכיתה.

חינוך עצמאי. התחנך לגמרי אחרת מבני משפחת שרתוק. אצלנו היה הכל בתוך הבית. רקמת החיים בבית הייתה כל-כך מודרכת, עשירה, מוחזקת היטב ביד ההורים. הוא - בניגוד לנו - היה מעורה בחיים שבחוץ, בחיים שברחוב. עוד לפני עלותו ארצה היה מעורה בחיים הפוליטיים. הכיר מקרוב את תנועת-הפועלים, ידע את המפלגות השונות. שמע נאומים, הרצאות, השתתף באסיפות. הכיר פעילים, מנהיגים. הכיר אנרכיסטים, הזדהה איתם, התפעל מהם. ידע על רדיפות המשטרה, על מאסרים. פעם ראה איך רדפו אחרי אדם שקפץ מגג אל גג. הייתה זו חוויה חריפה.

חברו של אליהו היה נעמן ברמן. שניהם היו בני וולקוביסק. ברמן היה המבוגר שביניהם. היו שונים זה מזה בתכלית. ברמן היה מוכשר, אבל היה לו יחס קל לחיים. היה מחזר אחרי בחורות בפרהסיה (זה לא היה מקובל בימים ההם). והיה נראה מבוגר מאוד בחיצוניותו. היה לו הרבה הומור. הייתה לו בחורה שגרה מעבר לנהר בוולקוביסק. אליהו היה משיט אותו בסירה לפגישותיו עם אותה נערה. נעמן היה עולה מן הסירה ונעלם בחוף ואליהו היה נשאר לבדו בסירה ומחכה לו עד אשר יסיים את הביקור. כאשר נעמן היה יורד לסירה, היה אליהו משיט אותו חזרה. היו יושבים ושותקים. כל-אחד נתון למחשבותיו.

אליהו ב"גימנסיה הרצליה"

כל הזמן היו באים אז נערים מרוסיה כדי ללמוד בגימנסיה. ביניהם באו יחד אליהו ונעמן ברמן. בוגרשוב היה נוהג למסור את התלמידים החדשים לידי התלמידים הוותיקים הטובים, כדי לעזור להם להיכנס למסלול. כאשר בא אליהו, מסר אותו בוגרשוב לידי של פלקוביץ'. היה זה נער חיוור באישיותו, אבל חרוץ ותלמיד ראשון במחלקה. פלקוביץ' היה זה אשר הביא את אליהו הביתה כדי לעשות הכרה עם רבקה ומשה. היו אומרים כי "בזה מילא את תפקידו בתולדות היישוב".

התחילה אז הידידות ביניהם. היו נפגשים ומטיילים. גרנו אז על שפת הים. היו הולכים הרבה לים.

לאחר שנה בא אליעזר - שהיה אז בן 15 - אל אליהו. היה ברור מאליהו כי אליהו מסוגל לקחת אותו על אחריותו. אז החלה להתגבש חבורת המחזור. זרובבל חביב-לובמן הצטרף. היו מרבים לבוא אליהו הביתה.

כאשר יצאה משפחת חיסין מבית אמזלג לגור בתל-אביב - לפנינו - באה לגור במקומם משפחת גבירצמן. במשפחה הייתה אם אלמנה עם ילדים. בנה הבכור היה משה גבירצמן. אצל גב' גבירצמן שכרו אליהו ואליעזר חדר (כאשר הגיעה כל משפחת גולומב מוולקוביסק, היא באה לבית הזה כאל תחנה ראשונה).

בליל-הסדר של אותה שנה הזמנו הביתה נעמן ושני האחים הגולומבים. נעמן נראה כאיש העולם הגדול. אליהו ואליעזר נראו, לעומתו, כאנשי עיירה קטנה. אליעזר היה לגמרי בור. התקשה בשבירת המצה. כל תנועותיו היו "שמאליות". לא הרגיש בנוח. אליהו היה נעדר לגמרי את גינוני נעמן. אבל היה לו ביטחון, שקט ורצינות. אלה סללו לפניו את הדרך.

כאשר היה אליהו בשישית או בשביעית, הסתכסך פעם עם בוגרצ'וב. שלחוהו הביתה. אביו בא לגימנסיה וסיפרו לו מה קרה. הוא אמר: "אני סומך על בני. זה היה צעד שקול שלו. אינני מתערב בעניין ואינני משפיע

פעם, בשישית, צחקו הבנות בשיעור התעמלות של המורה נשרי. הוא ענש על זה 4 בנות. אמר להן לעמוד בפניות המסדרון, כל אחת בפניה, ולחכות לו עד שיצא מחדר-המורים. אחת מהן הייתה רבקה. בינתיים צלצלו להפסקה וכל התלמידים יצאו מן החדרים והסתובבו במסדרון. הבנות ניצבו במקומן, מרצות את עונשן. והנה ירד אליהו במדרגות מהקומה העליונה. הוא ראה את רבקה והחוויר. ניגש אליה ואמר: "מה את עושה? מה את עומדת ככה? את מתבזה!" היה לה עוד יותר לא נעים. זה היה מומנט איום.

הצעיר באחי אליהו - לפני שלומית - היה שמואל. היה מוכשר מאוד. בוולקוביסק היה מלך הילדים ברחוב. היה מוסיקלי. ניגן על בלליקה. אליהו אהבו מאוד. היה מחזיק אותו על ברכיו. מלטפו. היה איתי בכיתה אחת. היינו הולכים יחד לגימנסיה. יום אחד, בהיותו בן 13, בא לכיתה והחל לדבר דברים דמיוניים. התברר יותר ויותר שהוא חולה. יעצו לנסוע איתו לרופאים בברלין. היה ברור כי אליהו יסע איתו ולא האב. אליהו היה אז בן 18, בשביעית. הוא הצטייד במכתבים מהגימנסיה ונסע עם שמואל לברלין. לקח על עצמו אחריות של ילד חולה.

בברלין הלך איתו אל פרופסורים. אמרו שכישרונותיו העילויים הם גילוי של מחלתו. ניבאו כי ימות באיבו. אליהו חזר איתו. הוא חי בבית ולא עשה דבר. יחד עם השיגעון היה מסוגל לדבר בהיגיון ולהתבדח. לזמן-מה הביא אותו אליהו לכנרת. בסוף מת משחפת בהיותו בן 22.

נסיעתו של אליהו לארץ - נסיעת נער יחיד - הייתה טבעית ומובנת מאליה. וכשבא, היה טבעי שילמד ביום וילך לקלוב הפועלים בלילה. הוא הביא את משב הרוח שבחוץ לתוך כותלי הכיתה, לא כמשב רוח שהרגיש אותו כיחיד וכנער רגיש, אלא כמשהו מגדר; מבוגר.

אליהו היה איש הרוח החופשית שבחוץ. לא היה מרותק למסגרת משפחתית ביתית. יחד עם זה - כאשר בא לביתנו, הוקסם מהאווירה. היה חדש בשבילו והוא נצמד אל ה"חדש" הזה. הקשר שלו אל המשפחה הזכיר את לבין של טולסטוי. לבין התאהב קודם בבת הגדולה. אחר-כך התיידד עם האח. אחר-כך התאהב בבנונית, אחר-כך התאהב בקטנה. אז הבין לבין כי יועד להתאהב במשפחה. אליהו התקשר אל אבא. אבא כיבד אותו, את חוכמתו, את אישיותו העצמאית (יהודה סיפר איך פעם הלך עם האב בערב שבת לבית-הכנסת. בדרך פגשו את אליהו. היה ברור לגמרי כי פניו של אליהו אינן מועדות לבית-הכנסת. אווירת קדושת השבת לא אפפה אותו. האב עמד ושוחח עם אליהו ארוכות. נפרדו בחיבה ופנו איש לדרכו. י.מ.). אליהו אהב את ממה, את הילדים. גאולה ישבה תמיד על ברכיו. היה מדבר איתה, משוחח איתה. הייתה מאוהבת בו. כאשר היה בדגניה, היה כותב ליהודה וגאולה. כאשר רבקה החליטה לחזור ללימודים, מייד התחיל אליהו ללמד אותה מתמטיקה. בכלל היה מדריך אותנו בקריאה. פתח לפנינו את עולם שאלות החברה. לכל אחד מאיתנו היה לו יחס, יחס מיוחד.

בשנים יותר מאוחרות כאשר התחיל אליהו לעבוד ב"הגנה", עשה לו את בית ממה למרכז. אימו גרה אז עם שמואל ושלומית ברח' גרוזנברג (על-יד משפחת מאירוב) וממה עם הילדים הקטנים גרה ברח' אלנבי. כאשר אליהו היה בא לתל-אביב, היה מתגורר אצל אימו, אבל את עבודתו היה עושה בדירת ממה. היה קובע אצלה פגישות עם אנשים, היה יושב איתם בחדר הגדול. היא דאגה שלא יפריעו להם והגישה תה. היו שולחים אז קמח בעגלות מהגליל ליהודה. הוא היה נוסע בעגלות האלה והיה בא אל ממה בלילות. היה מביא נשק כדי להחביא במרתף של ממה. היה מביא אליה חברים להלין. לפעמים 8-10 אנשים. הייתה פורשת שמיכות על הרצפה ומלינה. הביא אליה את צבי נדב החולה. היא טיפלה בו.

מלחמת העולם הראשונה

פרוץ המלחמה

לאחר שמשה סיים שנת לימודים ראשונה באוניברסיטה בקושטא, בא ארצה לחופשה. והנה פרצה המלחמה. משה נשאר אז בארץ והיה מורה לטורקית בגימנסיה, בביה"ס לבנות ובסמינר למורות.

הייתה אז תנועת ההתעתמנות. המחשבה הייתה כי הטורקים יהיו קיימים בארץ לאורך ימים וכי בעזרת התעתמנות תושג "התאזרחות" היישוב. משה עבד אז ברישום להתעתמנות (מעבודתו זו נשאר הסיפור "דו-ים, בו-שור").

אחר-כך התחיל הגיוס לצבא הטורקי. משה היה מהראשונים שהתגייסו. בוגרי בתי-הספר התיכון וסמינרים למורים גויסו ישר לבי"ס לקצינים. אימהות רבות בחל-אביב האשימו את משה במשיכת בניהם לגיוס.

אליהו לא התגייס. התנגד לכך מתוך הכרה. אמר שאסור לעזוב את הארץ. אי-אפשר לדעת מה יהיה פה. זמן-מה היה פרר - עריק. היה מסתדר איכשהו. אחר-כך השיג "וסיקה" - אישור של פטור מגיוס. הייתה לו

אז טחנת קמח. הוא השיג את הווסיקה באמתלה שהוא עובד בשביל הצבא.

משה ודב התגייסו מתוך הכרה. אליהו לא התגייס, גם-כן מתוך הכרה. זה לא הרחיק אותם זה מזה. דעות שונות ניסרו בחלל האוויר. הייתה מחשבה, כי כדאי יותר ליישוב בהמשך השלטון הטורקי. במסגרת הפרימיטיבית הטורקית יקל יותר לבסס את עצמאות היישוב מאשר במסגרת המסודרת האנגלית.

התחלנו להרגיש את המחסור. לא היה סוכר. לא היה נפט. לא היה תה. ממה הייתה קולה תאנים יבשות על מחבת, טחנת אותן וחולטת בתיון. זה היה התה. היה לזה, על-כל-פנים, צבע של תה. שתו עם ריבה או קמרדין. לא תפרו בגדים חדשים.

התחילו רדיפות הטורקים. הייתה פרשת ניל". חיפשו נשק אצל היהודים.

הגירוש

יום אחד הלך כרוז ברחובות תל-אביב והכריז כי על כל התושבים לעזוב את העיר תוך 48 שעות ולעקור לפנים הארץ. כלפי חוץ טענו הטורקים כי הם נוקטים בצעד זה כדי להגן על התושבים - חששו מאוניות אויב שתתקרבנה לחוף ותפגזנה את העיר. אולם ההרגשה בקרב הציבור הייתה כי הטורקים לא בטחו בנאמנותם של היהודים עם התקרבות האנגלים מדרום.

הגזירה הייתה גזירה של ממש.

אנשים עזבו את בתיהם כמו שהם. לקחו איתם "גלות" רק בגדים וכלים. היו אנשים שהחביאו את רהיטיהם במרתפים. הדודה גוטה גרה אז ברח' נחלת בנימין. בביתה היה מרתף. השכנים הכניסו לתוכו רהיטים. אחר-כך גדרו את הפתח בלבנים וטחו אותן בטיח. ככה היסוו.

באותן שתי יממות "גורליות" לא היה הדוד וולודיה בבית. היה רחוק לרגל מסעי עסקיו. אולי היה בדמשק. הדודה אנה איבדה את עשתונותיה. ישבה ובכתה. ממה הייתה אז בת 56. הייתה בשיא יכולתה. אמרנו אז עליה: "אחרי מותו של אבא, שום דבר לא יכול כבר לזעזע אותה". בעיות העולם החומרי לא השפיעו עליה. הפעילות סביב הגירוש, הצורך בהחזקה מחודשת ברסן, ניערו אותה קצת מאבלה.

ממה עודדה את הדודה אנה. קבעה מה לקחת: את כל הבגדים ואת כל הכלים. הדבר היה לפני פסח ושתי מערכות הכלים נארזו. מכל הרהיטים גזרה כי רק הפסנתר יוקח. אמרה כי רהיטים אפשר למצוא או לאלתר, אולם פסנתר אינו קיים בכל מקום. הבנות ניגנו. יהודה ניגן בכינור ורבקה ליוותה אותו. אסור היה לוותר על זה.

המחשבה הייתה לעקור לפתח-תקווה. שם היה, כבר, פנים הארץ. המונים התנפלו על פתח-תקווה והיה ברור כי קשה יהיה למצוא דירה.

קודם כל נשלחתי אני עם יהודה לפתח-תקווה כחיל חלוץ למצוא דירה. מצאנו דירה וחזרנו לתל-אביב. עזרנו לממה לארוז, העמדנו הכל על עגלה. נסעתי עם יהודה בעגלה העמוסה בחזרה לפתח-תקווה. כאשר הגענו לפתח-תקווה לעת-ערב, התברר כי אין לנו לאן להיכנס. הדירה ששכרנו בבוקר כבר הושכרה למשפחה אחרת באין מכלים דבר. נשארנו כל הלילה על העגלה. כל הלילה דאגתי ליהודה וכיסיתי אותו מפני הקור. חרדתי פן יצטן. בבוקר השארתי את יהודה על הכלים והלכתי לגב' גיטין. סיפרתי לה על התלאות שמצאו אותנו. גב' גיטין באה לעזרתנו ומצאה איתי דירה אחרת. לשם הובלנו את העגלה. יחד עם יהודה הכנסנו את כל החפצים לדירה החדשה.

בינתיים הגיעו יתר בני המשפחה מתל-אביב. גרנו יחד עם משפחת הדוד וולודיה. בבוסיה גרה כל הזמן עם הדודה גוטה ואולם עכשיו, בעת צרה ומצוקה, לקח אותה הדוד וולודיה איתו (כך נהגו תמיד בשעת פירוד - כמו בזמן העלייה ארצה וכמו בנסיעה לעין סיניה).

בפתח-תקווה חישב הדוד וולודיה את המהלכים הבאים. חשבו אז כי הגירוש יהיה לזמן רב, כי המלחמה תהיה עוד ממושכת מאוד. לא נראה בעיניו להתיישב קבע בפתח-תקווה שהייתה מלאה וגדושה. נסע לתור את הארץ. הצפין וביקר במושבות שונות. ראש-פינה מצאה מאוד חן בעיניו. השקט שבה ונופה. האיכרים בראש-פינה השכירו דירות וחדרים למגורשים. הדוד וולודיה שכר מהם שתי דירות צמודות זו לזו. אחת הייתה לממה ולילדיה ואחת למשפחת וולודיה ולבבוסיה. וולודיה שלח להודיע לנו על החלטתו ועל שכירת הדירות ונשאר כבר שם.

היינו צריכים לנסוע מפתח-תקווה לראש-פינה (איזה שמות מפוצצים לנדודינו!) ברוך קטינקא היה אז מהנדס הרכבת הפלשתינאית. היה לו תא שמור ברכבת. הוא הזמין אותנו לנסוע בתאו.

באנו לראש-העין כדי לעלות על הרכבת. חכינו שם יומיים. בלילה היינו נכנסים לקרון ולנים בו וביום היינו

מבלים באוויר הצח. לא היה ברור מתי תצא הרכבת לדרכה. אי-אפשר היה לסמוך על שום לוח זמנים. מזג האוויר היה יפה. היה אביב אז. הדרך לא אצה לנו במיוחד. פשוט נהנינו מהפיקניק.

(כבר אז התהלכו בדיחות על הרכבת. אמרו כי כאשר סוף-סוף עולים על הרכבת והיא ממש נוסעת, נשמע צפצוף: "עצור!!! שואלים: "מה קרה עכשיו?" אומרים: "שכחו למלא מים - הבו מים!")

ובאמת סוף-סוף ניתן האות והרכבה יצאה לדרכה וכולנו בתוכה. נסע איתנו בהרב להיות לנו לעזר.

נסענו עד צמח. שם שכר בהרב סירה ענקית והעמיס עליה את כל החפצים. הוא ויהודה הפליגו בסירה על-פני הכנרת לטבחה. ואנחנו, כל היתר, הלכנו לדגניה. התקבלנו שם יפה מאוד. דבורה דיין פגשה אותנו. דיברה עם ממה רוסית. הוזמנו לארוחת-ערב ואולי גם לנו שם. אחר-כך נסענו לטבריה ומשם לטבחה. נסענו בעגלה או בדיליזיאנס. בטבחה חכינו לסירת החפצים. יממה שלמה ישבנו על שפת הכנרת תחת כיפת השמים- ממה נורא נהנתה מהטיול הזה.

הסירה בוששה לבוא. והנה ב-3 בלילה ראינו אור מנצנץ במרחק האפל. קראנו לעומתנו: "בהרב!" מתוך הים הגיעה קריאה: "אני פה!" הסירה קרבה לחוף. פרקו הכל על היבשה.

אני זוכרת כמו עכשו את הבוקר בטבחה. זריחת השמש. מראה הכנרת. היה נהדר.

בינתיים הגיע הדוד וולודיה מראש-פינה עם עגלה ודיליזיאנס. שוב העמסנו הכל על העגלה ונסענו בדיליזיאנס והגענו בשלום לראש-פינה. בראש פינה עזר לנו בהרב להסתדר. בא נגר והתקין ארון בגדים מהארגז שבו היה ארוז הפסנתר. הארון לא נסגר בדלת אלא בווליון. בהרב נשאר איתנו יום-יומיים ואחר-כך חזר ליהודה.

בדירת ממה היה מטבח ואילו לדודה אנה לא היה מטבח. לכן בישלו ממה ויהודה ביחד וחיו בשלום.

אליהו נשאר אז בפתח-תקווה. דב ערק מהצבא הטורקי והצטרף אלי. היו פעילים ב"קבוצות הנשאים" - באופן בלתי-רשמי הייתה זו ראשית ה"הגנה". הכוונה הייתה להגן על הבתים והרכוש הנטוש בתל-אביב מפני שוד וביזה. התחילו באיסוף נשק. דב היה סוחר מהחזית. הם היו מסתתרים מפני הטורקים במרתפי הבתים העזובים, ומסתדרים איכשהו. רבקה הייתה קשורה אליהם ולא רצתה לעזבם. בימים ההם לא התקבל על הדעה כי תתגורר, ככה, בעצמה. לכן גרה בפתח-תקווה אצל משפחתה של הדודה גוטה, שנשארה בפתח-תקווה.

מפתח-תקווה הייתה רבקה כותבת מכתבים לממה. כתבה לה על הדודה גוטה. כתבה כי היא מעריכה מאוד את הדודה, את שכלה ואת לבה. אבל, אמרה, אופיה בלתי נסבל. (תמיד חיה הדודה גוטה עם אמה, בבוסיה, גם לה היה אופי בלתי נעים. היו תמיד רבות ביניהן. כל אחת מהן הייתה שופכת את מרי שיחה - האם על בתה והבת על אמה באוזני ממה. כאשר בגרו בנותיה של הדודה גוטה, חל בה שינוי לטובה. התחילה לראות בעיות באור אחר. אופיה הנוקשה התחיל להתרכך).

בפתח-תקווה הייתה הקדחת. רבקה קדחה קשה שם ונחלשה מאוד. לאחר חצי שנה באה רבקה מפתח-תקווה לראש-פינה. ממה האכילה אותה היטב והבריאה אותה. בראש-פינה גר ד"ר מלכין (אביו של אהוביה) כתושב ולא גולה. ממה הזמינה אותו לבדוק את רבקה. בדק את לבה ואמר: "יש לה לב יהודי כשר". התכוון לתרתי משמע - גם לב רגש וגם לב חלש.

ראש פינה

בראש-פינה גרנו כשנה אחת. החיים חלפו, באופן כללי, בשקט ובשלווה. בבוסיה מילאה את ייעודה בחיים. לא חדלה למרר את החיים. בלי הרף "טרחנה" לדוד וולודיה בדאגה לבאות, לפרנסה, לתכלית. הוציאה את נשמתו בשאלות של: "מה יהיה?" כל-כך הציקה לו, עד שיום אחד הוציא ממקום מסתור חופן נפוליונים והראה לה. אומנם הייתה עיוורת, אבל אולי היה לזהב המטבעות קסם כזה אשר שכנע את חושיה הבריאים. העיקר שנרגעה.

הדוד וולודיה ניסה לעסוק במסחר במקום, אבל לא יצא מזה דבר. היה נוסע לפעמים לטבריה. בילה את הזמן בקריאת ספרים. חיכה עם כולם.

שני תושבים בראש-פינה היו מורים בחסד עליון - טורקניץ' ווליקומיץ' שהיה מנהל בית-הספר (אבי עבריה כרמי ועמי אסף); ברוך בן יהודה היה באותם ימים מורה בדגניה. חלה שם כהוגן ובא לראש-פינה כדי להחלים. נפגש עם ווליקומיץ' שהיה צמא למורים. בן-יהודה היה מלא וגדוש. ווליקומיץ' הציע לו משרה בבית-הספר ובן-יהודה קיבל אותה. הוא שכר חדר בבית טורקניץ' (לאחר זמן מה נשא לאישה את בתו יפה).

את בן-יהודה היכרנו היטב מתל-אביב. כאן נפגשנו מחדש וחידשנו את הקשרים. הוא לימד את יהודה

וגאולה מתמטיקה (ממה לימדה אותם צרפתי).

ממה זכרה את בן-יהודה לטובה עוד מימי תל-אביב. פעם לקראת סוף שנת-הלימודים ניתנה בידיו קבוצת בנות מפגרות כדי להכין לבחינות הבגרות. הוא היה מכנסן בביתנו. ימים שלמים היו רובצות הבנות על הלימודים בחדר הגדול. ממה הייתה מגישה להן תה. לבן-יהודה, שהיה חלש וחולני, הגישה חלב חם. שמה של אחת הבנות היה מושה. על שמה קראה ממה לכל הבנות "כל המושות האלה".

עסקנו בענייני רוח ותרבות. ייסדנו קבוצת קריאה. חברה היו ארבעתנו - רבקה, אני, יהודה, גאולה - ועבריה, עמי אסף ויפה. בן-יהודה היה המסמר. היינו מתאספים בביתנו וקוראים. קראנו את כל פרץ, את כל פרישמן, ועוד. היינו מרבים לטייל בסביבה הנפלאה. היינו נפגשים יום-יום.

רבקה ויהודה היו מנגנים קונצרטים לכינור ופסנתר. יום אחד חלפה בראש-פינה יחידה צבאית. היה ביניהם קצין גרמני. הוא שמע את הנגינה. נכנס הביתה, נטל את הכינור מידי יהודה ובו במקום ניגן את הקונצרט לכינור של מנדלסון (בכלל היינו אז בעד הגרמנים - בעד עם גדול, חזק, נאור ותרבותי).

משה היה מגיח לפעמים באופן פתאומי לביקורים קצרים. היה דופק בלילה על הדלת דפק קל ומובהק. היינו קמים, מתחבקים, מתנשקים. איזו התרגשות! היו מגיעים מכתבים ממנו. ממה הייתה מייד קוראת לכולם כדי לקרוא את המכתב בקול רם. רבקה חינכה אותה לקרוא את המכתבים קודם כל בצנעה. אמרה לה: "מנין לך שמשה התכוון לשתף גם את הדודה אנה?" ממה צייתה לה.

רבקה הבריאה ויפתה כל-כך. במרוצת הזמן נעשה לה דחוס בראש-פינה. הכל היה קטן וצפוף. נפגשו עם אותה חברה כל הזמן. החליטה לעקור. נסעה לטבריה. הייתה שם עם רחל קטינקא, מרים כרמון ופירה חיסין. לימדה איתן בטבריה. לימדה לימודים כלליים. לא עסקה אז במוסיקה.

המעון בצפת

בזמן הגירוש חלו רבים בטיפוס. הייתה זו מגיפה ונפלו בה הרבה חללים. ילדים רבים נשאר יתומים.

המורה פאפר, מכר שלנו עוד מרוסיה, עקר עקב הגירוש מיהודה והתיישב בצפת. הוא היה חבר בוועד ציבורי שהוקם שם. אחת מתוכניותיו של הוועד הייתה להקים בית-יתומים בצפת. חיפשו עובדים למוסד. פאפר פנה לרבקה בהצעה לבוא ולנהל את בית-היתומים בצפת. היא ניאותה לזה והזמינה אותי להצטרף אליה. עשתה זאת משתי סיבות:

ראשית - לא רצתה להיות לבדה.

ושנית - מצב בריאותה מעולם לא היה בטוח והיא לא יכלה להתחייב על עצמה כעל כוח עבודה.

יחד עלינו אז לצפת והשארנו את ממה עם יהודה וגאולה למטה בראש-פינה.

היינו בצפת קצת למעלה משנה. הייתה זאת תקופת עבודה מבורכת. הייתה עבודה נפלאה והרגשנו מצוין. בית-היתומים שוכן בבית בודד בן שלוש קומות שעמד על גבעה חשופה - מאחורי "המצודה" של היום. בקומה הראשונה היו המטבח, חדר-האוכל וחדר גדול לבנים. בקומה השנייה היה סלון ומסביבו חדרים לבנות. הקומה השלישית, שהייתה בעצם עליית-גג, הייתה לרשותנו.

היו שם כ-80 ילדים. רובן בנות. רק 10 בנים. טווח הגילים היה מ-4 עד 14. הילדים למדו בצפת בביה"ס או בגן והמעון היה ביתם. אנחנו מילאנו תפקיד של אימהות. נעזרנו במבשלת ושתי עובדות לניקיון ולכביסה. הילדים קראו לנו "המורה". כינו אותנו "מורה רבקה" ו"מורה עדה".

בבוקר היינו מקימות את הילדים, עוזרות להם לסדר את המיטות ומשגיחות על ארוחת-הבוקר ושולחות אותם ללימודיהם. בצהרים היו הילדים חוזרים למעון והיינו משגיחות על ארוחת-הצהרים ואחר-כך מפקחות על הכנת השיעורים. היו ילדים שהיו זקוקים לעזרה רבה. היינו מארגנות את כל חיי הפנאי. משחקות איתם, שרות, רוקדות. היו ילדים קוראי ספרים ועזרנו להם בבחירת ספרים. היו ילדים קטנטנים שהיו זקוקים לטיפול אימהי, לחיבוק, לנשיקה, לליטוף, למילה טובה. הייתה גם כל פרשת היחסים בין הילדים. היו התלקחויות של קטטה וריב והיה צורך לשפוט ולפשר.

בערב - ארוחת ערב ואחר-כך סוף-סוף היו הילדים שוכבים לישון. היינו עומדות על משמר השקט. רק כאשר חשבנו שירדה שלוה על הילדים, היינו עולות לחדרנו. לא היינו מגיעות לשם לפני 10. אז הייתה מופיעה ג'ויה המבשלת ובידה אוכל חם. בזמן הארוחה לא היינו יכולות לאכול עם הילדים. היו ביניהם שובבים הגונים וכל זמן הארוחה היינו עסוקות בהשגחה. וכך, רק מאוחר בלילה, היינו יושבות לאכול. ואז - אז היו נשמעות דפיקות בדלת. הבנות הגדולות היו מופיעות כבנות מרון. היו באות לספר לנו משהו מיוחד שלא הספיקו לדבר עליו במשך היום. היו אומרות: "מורת, לילה טוב" ומתנשקות איתנו. היה כל-כך נעים. רוונו

נחת. כך הייתה חולפת עוד שעה.

היו לילדים מחלות, פצעים, המון מחלות עיניים. היה לנו בית-מרקחת שלם.

כך עבדנו מעלות השחר עד חצות הלילה. בצפת הייתה קיימת חברה מהאינטליגנציה הגולה של תל-אביב. בגלל לחץ העבודה לא יכולנו להשתתף בפגישותיה. בשבתות היינו מתחלפות. כל אחת לסירוגין הייתה יורדת אחת לשבועיים בשבת לראש-פינה לראות את ממה ואת יהודה וגאולה.

בגלל העבודה הקשה, העמידה הממושכת על הרגלים והריצות על-פני המדרגות, התנפחו הרגלים אצל רבקה. משום כך ירדנו מהקומה השלישית ועברנו לגור בחדר בקומה השנייה. החדר היה קטן. נכנסה בו רק מיטה אחת. ישנו בה יחד, מהופכות זו לזו. רבקה ישנה על-יד הקיר ואני - לפני החדר. קשה היה לרבקה להשכים. תמיד קמתי לפניה. ב-6 בבוקר הייתי גולשת מהמיטה, מתלבשת ו"יוצאת לקרב". הייתי מוצאת שורה של ילדים יושבים על סירים. כאשר היו הילדים יושבים לאכול ארוחת-בוקר, הייתה רבקה יורדת מהחדר. הייתה מוצאת אותי חולשת על הכל.

כל זמן הגירוש לא היו אריגים ובגדים לקנייה. הבגדים היו נקרעים ונטלאים חליפות. טלאי על טלאי. לא יכולנו למסור את הבגדים לכביסה במעון כי לא היה לנו מה ללבוש. היה צריך להסתדר איכשהו. כאשר בטל גזר הגירוש חזרו ראשונים לתל-אביב הדוד וולודיה ומשפחתו. חזרתם לתל-אביב עזרה לנו מאוד. הדודה אנה קנתה מייד חבילת ליינן ושלחה אותה אלינו לראש-פינה. תפרנו כותנות חדשות ונהנינו מההקלה שבמסירת כביסה במעון.

רבקה הגתה רעיון להציג הצגה עם ילדי המעון. מצאה מחזה לילדים מתורגם מגרמנית. גיבורי המחזה היו יצירי הטבע: אדמה, שמש, ירח, פרחים. העלילה סבבה סביב בקשתו של אחד הפרחים למרוד באימא-אדמה, רצונה של האדמה להעניש את הפרח המורד ותחינתם של כל הפרחים לפניה להמתיק את דינו של אחיהם הפרח המורד. הסוף היה טוב ורחום. רבקה התחבטה בבעיית החלק המוסיקלי של המחזה. נמצא לה מוצא. היה שיר ארוך ששרנו כילדים עם אבא וממה ברוסית, שיר ובו מנגינות רבות. היא התאימה את התמליל למנגינות האלה. גם הוסיפה קצת תמליל משלה כדי להעשיר את ההצגה. היא חילקה את התפקידים, לימדה את המנגינות. לימדה גם ריקודים. יצא משהו הדומה למחזה מוסיקלי. הייתה פרשת התלבשויות. ל"אדמה" הייתה שמלה חומה עם שיבולים. ל"ירח" היה כתר זהב וסוהר מעליו. בידיו החזיק פנס. הילדות היו לבושות בתלבשויות של פרחים. היו נחמדות נורא. הייתה המון עבודה סביב כל העניין. אני הייתי העוזרת הראשית. הייתי מאמנת את בעלי התפקידים, חוזרת איתם על השירה, על הריקודים, עסקתי בתפירת התלבשויות ובהתאמתן. הייתי ממונה על הצד הטכני - תפרתי מסך ודאגתי שייפתח וייסגר בלי כישלונות. כנראה שההצגה הייתה חלק מאיזה מאורע. אולי לכבוד אחד החגים, או לכבוד ראשית השנה. הגיע הערב הגדול. הקהל המוזמן בא. הייתה אווירה של נשף. ההצגה הייתה לעילא ולעילא.

הצבא הטורקי הלך ונסוג. זמן-מה נסוג איתו משה. ברגע מסוים החליט שהגיע הזמן לערוק. הוא היה קצין ושימש מתורגמן לקולונל (היה מספר כי בזמן הארוחות היה צריך לתרגם את דברי הקצין הטורקי לקצין הגרמני ולהפך. הם היו מדברים ובזמן תרגום דבריהם היו אוכלים. רק משה לא היה מספיק לאכול). בתוקף דרגתו היה לו משרת טורקי. היה נאמן לו. ביניהם היו יחסי אחים. משה היה מפקיד את משכורתו בידי המשרת שדאג למשק הבית. היה מבשל, מנקה, מכבס. השגיח שמשה לא יבזבז את כספו. רק למשרת גילה משה את צפונותיו. סיפר לו כי בן-הארץ הוא וכי אם ואח ואחיות לו. אמר לו כי אין בשבילו טעם לדבוק בצבא הטורקי. הוא נתן למשרת תעודות שיאפשרו לו להגיע בשקט ובביטחון לכפרו. כך נפרדו.

משה נסע דרומה והגיע לראש-פינה ב-2 בלילה. קפצנו מהמיטות - איזו שמחה!

מייד ידע כי עליו ללמוד אנגלית. בראש-פינה גרה ד"ר ברכיהו. ידעה אנגלית כי למדה רפואה בלונדון. משה התייצב לפניה, הציג את עצמו וביקש כי תלמדנו אנגלית. אמרה לו: "אני רופאה. אני לא מורה. מעולם לא לימדתי". השיב לה משה: "לא חשוב. איך ללמד - אני כבר אומר לך". למד בקצב של 50 מילים חדשות ביום.

התקשר עם אליהו ודב. נסע ליהודה והשתתף בוועידת היסוד של אחדות-העבודה בפתח-תקווה.

באותה תקופה התגייסו אליהו ודב לגדוד העברי. משה כרמי לא התגייס איתם. הוא לא יכול להתגבר על הצדדים השלישיים שראה בכל צבא. הדבר גרם לו סבל נפשי, כי אליהו, שהיה ממארגני הגיוס לגדוד, היה לו חבר של ממש. ידידות עמוקה הייתה ביניהם.

אליהו ודב התחילו לעלות לגליל ולבקר אותנו. היו באים במדי הגדוד.

יום אחד בא אליהו רכוב על סוס למעון. הביא איתו את יהודה וגאולה מראש-פינה. יחד איתם ערכנו טיול עם הילדים הגדולים של המעון. הלכנו לגוש חלב. היה טיול נהדר. מי שהתעייף - היה עולה על הסוס ורכב עליו.

מאורע מיוחד קרה באותו טיול. במקום מסוים בטיול ישבנו להינפש ולסעוד. יהודה פרש מן החבורה והלך לסייר בסביבה בעצמו. עלה על אחת הגבעות. ראינו אותו ממרחק. והנה התמוטטה פתאום הקרקע מתחת רגליו. מיהר משם ועמד על אדמה קשה שלא הייתה רופסת. מרחוק חשבנו שזו מהתלה. התלוצצנו, אבל כאשר ראינו כי אינו יכול לרדת, נעשה הדבר רציני. נעשינו מתוחים. לא ידענו כיצד יחזור וירד. הוא התחיל לצעוד. האדמה קרסה תחתיו והוא, כאילו, נתן זינוק ועף באוויר עד שחזר ושוב דרך על האדמה. כך עף, נפל, והתגלגל למטה. רצתי לקראתו. הייתי יחפה ונחתכתי באבנים. כאשר הגיע למטה התברר כי לא נשבר שום דבר בגופו רק נחבל. היה המום. עלה על הסוס ורכב כל הדרך חזרה.

היה פחד מממה. איך נספר לה מה קרה. רווח והצלה נמצא לנו ממקום אחר. יהודה לבש אותו יום מכנסיים שממה תפרה לו ממעיל ישן שלה. היו אלה מכנסיים מכובדים, מכנסי שבת וחג. בשעת הנפילה נקרעו המכנסיים. והנה כאשר הגיעו הביתה וממה ראתה את מצבם של המכנסיים, נתמלאה כל-כך הרבה זעם, עד שכל הסיפורים על התמוטטות הקרקע והנפילות של יהודה לא עשו עליה שום רושם.

עם הילדים במעון נוצרו יחסים יוצאים מן הכלל. מאוד מאוד נקשרנו וקיבלנו סיפוק מהעבודה. הילדים ידעו שאנחנו אחיות ושנחנו יד אחת בכל דבר, במעשה ובמחשבה. כאשר היו פונים אל אחת מאיתנו בבקשה מסוימת היו בסוף אומרים: "המורה תתייעץ עם המורה".

הילדים היו מורכבים משתי קבוצות - בני צפת ובני יפו-תל-אביב. בדבר אחד נבדלו אלה מאלה בתכלית. בני השפלה דיברו אמת ובני צפת שיקרו. נדהמנו מהנגע הזה ולא ידענו כיצד לעקרו משורש. עבר זמן רב ושום חינוך ושידול לא הועיל.

הילדים הוסיפו לשקר ואנחנו לא נואשנו מתקוותנו לעקרו משורש. לבסוף, מתוך רקמת היחסים שנוצרה, מתוך זה שאהבתה של המורה והערכתה היו חשובות להם, מתוך רצון לא לגרום למורה מצב-רוח רע, הרגישו הילדים כי כדאי שלא לשקר למורה רבקה ולמורה עדה. הם הבינו כי לשקר איננו סולחות ואיתו איננו מתפשרות. כי הוא מקומם אותנו. יום אחד ניגשה צפתית אחת, פיקחית ושקרנית מועדת, ואמרה בהכרה, בהיגיון ובכוח החלטה: "מורת', תדעי שאני אומרת אמת".

והנה קרב ליל הסדר. החלטנו להביא את ממה ואת כולם אלינו. רצינו כי משה יערוך סדר גדול לכל המעון. הכנו הכל לקראת זה.

שתי דרכים היו בין צפת לראש-פינה. הדרך האחת הייתה לנסיעה בעגלות, ארוכה ופתלתולת, ודרך האחרת הייתה שביל להולכי רגל, שביל תלול בהר. המשפחה החליטה לעלות אלינו בשביל התלול, לצאת עוד בבוקר. והנה בא הבוקר והתחיל לרדת גשם, גשם סוחף כל היום. לא היה טלפון ולא ידענו מה הם מחליטים. ידענו רק כי בערב פסח לא ניתן לשכור עגלה וכי דרך העגלה ארוכה הרבה מהשביל. מה יהיה? היצאו לתוך הגשם? מעילי גשם לא היו להם. לו ידענו שלא יבואו, היינו מזמינות את פאפר שיערוך את הסדר. כל היום היינו במתח של התרגשות ודאגה. כל הזמן השקפנו על הדרך. והנה בצהרים ראיתי מרחוק, בתוך מטה הגשם, ארבע דמויות. הם הגיעו רטובים עד העצמות. כל הדרך הלכו בגשם. כמובן לא הביאו איתם בגדים להחלפה. ממה דאגה לילדים שלא יצטננו וההתרגשות הייתה עצומה. הילדים במעון הביאו מכל הבא ליד ו"האורחים הרטובים" לבשו בגדים יבשים. התחלנו לייבש את בגדיהם. כל הזמן גיהצנו אותם במגהץ. עד הערב היה הכל יבש.

היה סדר נהדר. משה ישב בראש. וממה על ידו. הייתה שירה. מקהלה שלמה. משה עשה את ההצגה עם האפיקומן ואליהו הנביא. הייתה חוויה נהדרת שלא נשכחה מהילדים.

והנה הסתיימה המלחמה ופג גזר הגירוש. ממה, משה והילדים חזרו לתל-אביב. רבקה ואני עוד נשארו. לא יכולנו לעזוב את המעון בטרם תימצא לנו מחליפה. לבסוף מצא פאפר אישה שהייתה גם חובשת. תקופת-זמן היינו יחד כדי שתתאקלם. תאריך יום עזיבתנו התקרב. זה היה משהו נורא. הילדים היו שואלים: "למה אתן עוזבות?" נסינו להסביר לבנות הגדולות. אמרתי: "אנחנו עצמנו עוד צריכות ללמוד. אנחנו עוד צעירות. אנחנו צריכות לחזור לחיינו. אנחנו רוצות לחזור לחברינו". כמה מהילדים קלטו את זה.

בא בוקר העזיבה. יצאנו כולנו לחצר. הייתה פרידה דרמטית. כל הילדים ואנחנו בכינו. הילדים ישבו על הגדרות, עצובים. עברנו מילד לילד. חיבקנו אותם. נשקנו להם. אמרנו מילות חיבה. כך נפרדנו.

ברשות עצמה

חזרה לתל-אביב

חזרנו - רבקה ואני - לתל-אביב ב-1919-20. באנו לבית ממה. גרנו אז ברח' אלנבי, בין שדרות לרח' ליליינבלום. הכל היה בסדר. יהודה וגאולה חזרו ללימודים. יהודה היה הולך ברחוב וצוחק. הוא הכיר את

כולם ואיש לא הכיר אותו. כיוסף בשעתו. כל-כך בגר וגבה בתקופת ראש-פינה.

רבקה התכוננה אז לנסיעה לווינה לשם לימודים. משה עבד עם יהושע חנקין בענייני התיישבות וקרקעות. אני התכוננתי ללכת לקבוצת כנרת. כיוון החיים בחברתנו היה אז לעבודה ולא ללימודים. מחשבתה של רבקה על נסיעה ללימודים הייתה יוצאת דופן.

הרגשתי שאני לא יכולה לעזוב את הבית "סתם ככה". קיץ שלם נתתי שיעורים פרטיים לתלמידים, בעיקר במתמטיקה. אספתי כסף. קניתי בו אריגים לשמלות לממה ולגאולה ולחולצה ליהודה. אחר-כך נסעתי לכנרת. באתי לשם עם שלוש שמלות. אחת כחולה, אחת אפורה ואחת לבנה.

בכנרת

הייתי בכנרת כשנתיים. אליהו הוא שכיוון את ההליכה לכנרת. ביכר את כנרת על-פני דגניה לאחר שהיה ועבד בשתי הקבוצות. דגניה הייתה מקום קטן וסגור. קיבלו בה חברים בצורה בררנית. דאגו, כאילו, רק לעצמם, למשקם. כנרת היה מקום פרוץ, התאקלמו בו הלכי-רוח שונים. היו שם התחלות שונות. אנשים חופשיים שהו בה. כמו ברל. אליהו המשיך לטפח את רעיון חייה המאוגדים של "ההסתדרות המצומצמת". חשב שיימצא בה מקום לכל אחד ואחד. חשב, למשל, כי רבקה תוכל להשתלב בכנרת בהוראת מוסיקה.

"הגדוד העברי" השתחרר אז. דב הלך לעבוד ב"סולל בונה" שנסוד באותה תקופה. אליהו היה כבר קשור לענייני ה"הגנה". הוא בא לכנרת בשנה השנייה.

שתי קבוצות של אנשים גרו אז בכנרת. הייתה "הקבוצה הגדולה" שהייתה ראשית קבוצת כנרת. לה הייתי שייכת. והייתה קבוצת צעירות - גלגול של החווה החקלאית של חנה מייזלס. בקבוצה זאת היו צפורה, עליזה שידלובסקי וחמדה. שתי הקבוצות גרו באותו בית - בנפרד זו מזו. המשק של "הקבוצה הגדולה" היה בצד אחד והמשק של "קבוצת הצעירות" היה בצד אחר. היינו, כמובן, נפגשים בינינו לבין עצמנו.

רבקה החליטה לנסוע לווינה בזמן שהייתי בכנרת. באתי לתל-אביב כדי ללוות אותה. אני ודב נסענו איתה ברכבת לאלכסנדריה. שם הפליגה רבקה באונייה. אחר-כך נסעתי עם דב לקהיר לטיול. ראינו את הפירמידות ואת הספינקסים. ביקרנו במוסיאון של קהיר. חזרנו לארץ. אני חזרתי לכנרת ודב חזר לעבודתו ב"סולל בונה".

יום אחד הגיעה אלי חבילה מרבקה מווינה. היה שם סוודר. בפעם הראשונה בחיי ראיתי בגד כזה. עשה רושם כביר על הכל. כאשר ראתה בלומה סלוצקין את הסוודר, אמרה: "זה מצוין בשביל העבודה בחוץ בקור" (נורא לא נוח היה לעבוד במעיל). בלומה לקחה את הסוודר ולבשה אותו. "מזלי" היה שהסוודר היה קטן עליה והיא החזירה אותו לי. היה מצוין לעבוד בו. סופו שאיבדתי אותו בשדה. כל-כך הצטערתי.

לכנרת באה אז קבוצת עולים חדשים. היה זה בראשית העלייה השלישית. בתחילה לא ידעו במה יעבדו. אחר-כך הוחלט שיעסקו בייבוש הביצה. זה היה דבר גדול. זו הייתה עבודה גדולה שהעסיקה אנשים רבים. לביא היה אז הרוח החיה בהקמת "הקבוצה הגדולה". ראה את ההבטחה הטמונה בקיום קבוצה גדולה של אנשים (באופן סמלי אפשר לומר שהביצה הייתה דומה לבית-חרושת).

באו אנשים מעניינים לכנרת. ברל ישב אז בתל-אביב והיה שולח לכנרת כל אדם שנמצא ראוי בעיניו. כך באה גוסטה שטרומפף. כך באה רוזה כהן (אמו של יצחק רבין). באה כסוציאליסטית ולא כציונית. עבדתי איתה בנטיעות. הייתה נורא רצינית. לא חייכה. הרגשתי כי הייתה אישיות שעבר עליה הרבה.

בשנה השנייה נסתיימה עבודת ייבוש הביצה. לביא חיפש ענף חדש שיעסיק מספר רב של אנשים. עבר בראש נטיעת איקליפטוסים בשטח הביצה המיובשת ועל הכרך.

בחורות רבות נשאו מאז בידידות: שלומית, עבריה, חיה שרירא, גוסטה ואני. צפורה עזבה את "קבוצת הצעירות" והצטרפה לחבורה.

בתום השנה השנייה עזבה קבוצת הבחורים את כנרת. האוכלוסייה בכנרת הצטמצמה. יחד עם זה חל מפנה בהלך הרוחות בקבוצה. הייתה נטייה להסתגרות. רצון לשנות את פני הקבוצה, לחדול מהיות "תחנת רכבת". אליהו התחיל להתאכזב מהרעיון שהוא וחברי "ההסתדרות המצומצמת" יעגנו בכנרת. התאכזב מהעייפות, מהחופשיות. נרתע מהשאיפה להסתגר בד' אמות.

מתוך הניסיון של "הקבוצה הגדולה" ככנרת, יזם אז לביא את רעיון "הקיבוץ הגדול". זה היה קשור בעלייה הגדולה כשהגיעה לארץ וברכישת אדמות נוריס (אדמות עין-חרוד) - שני דברים שהתחוללו באותם ימים. נוצר אז "גדוד העבודה". חבורות חבורות מתוכו היו עוסקות בעבודות, כמו במפעל החשמל של רוטנברג ובסלילת כבישים. גרו במחנות עבודה. הכשירו עצמם בדרך זו ליצור יישובים של עצמם.

מכנרת היינו הולכים לבקר את אנשי "גדוד העבודה", שחנו בקרבת מקום. נוצרו קשרים. אנשי "הגדוד" רצו להקים ספרייה. אליהו הציע כי מקום הספרייה יהיה בכנרת משום שקשה היה לשמור על ספרייה בתנאי מחנה. בכנרת הייתה התנגדות לשמש אכסניה לספרייה "הגדוד". הייתה חרדה מפני "הבלגן" שדבר כזה יביא בעקבותיו: ייכנסו ויצאו אנשים שונים - אולי גם משונים - לחצר המשק המסודר. זה הוסיף לאכזבתו של אליהו מכנרת.

והנה קיבל אליהו ידיעה על פרעות ביפו. הוא חיפש תחת כל המיטות בכנרת, שלה את כל האקדחים, ארז במזוודה ונסע דרומה. בחדרה נודע לו על רצח ברנר. שלח לי פתק וביקש אותי לספר לחיים שטורמן (הפתק מצוי ב"חדר אליהו" ב"בית אליהו" - י.מ.) הלכתי ישר אליו. נסגרתי איתו בחדר וסיפרתי לו. בפעם היחידה בחיים ראיתי דמעות בעיניו. היה אדם נהדר.

וכאשר הגיע אליהו לתל-אביב נוכח כי דוד סברדלוב, שהיה ממונה על "ההגנה", איבד את עשתונותו ולא הוציא את הנשק ממחבואו. לא אורגנה הגנה. הייתה הרגשה איומה. אליהו חיבל תחבולה. פיתה חיילים אוסטריים חולים לעמוד על המשמר בשעה שהוא וקבוצת בחורים עמו הוציאו את הנשק ממחבואו. הכל באין פוצה פה ומצפץ.

מאז נכנס אליהו לתוך מערבולת ענייני "ההגנה". לכנרת כבר לא חזר. נכנס, ככה, עד הסוף. אני נשארתי בכנרת עד סופה של אותה שנה.

לאחר זמן-מה נסע דב לווינה והוא ורבקה נישאו. נבחנה בחינות גמר במוסיקה בהיותה בהיריון. אחר-כך עברו שניהם לברלין ושם נולדה תתה. כאשר חזרה לארץ התחילה מייד להורות. כעבור מספר שנים נסעו דב ורבקה עם תיתה ותמיק ללונדון (רק אז למדה אנגלית). חזרה ללימודים והשתלמה. בשובה לארץ הייתה יותר מבוססת במקצועה ויצרה לה את שיטתה בהוראת פסנתר.

(שרשרת מאורעות התפתחה אז: אליהו נסע לווינה לרגלי עבודתו ב"הגנה". עדה נסעה אליו; גם חשבה על לימודי חקלאות; במרוצת הזמן נישאו; אליהו ודוד הכהן נתפשו בעוון הברחת נשק לארץ והושבו בכלא; לאחר ששוחרר אליהו גורש מתחומי אוסטריה; אליהו ועדה נסעו לברלין, שם המשיך אליהו בעבודת ה"הגנה"; ב-1923 נולדה דיק בברלין.

על ספם של מאורעות אלו חלה הפסקה בפגישותינו. כאשר שבתי לראותה, פסחה עליהם עדה וטוותה את סיפורה משלב מאוחר יותר. לא ביקשתי ממנה להחזיר את הגלגל לאחור - י.מ.).

בעין-חרוד

כאשר חזרתי ארצה מברלין הייתה דיק בת 3 חודשים. חזרתי עם שלומית. אליהו נסע אז לעבודת "החלוץ" בפולניה. באתי עם התינוקת אל ממה אשר גרה אז ברח' אלנבי ב"חברה חדשה". היינו שם זמן-מה. באותה תקופה (שנת 1923) נבנה הבית בשדרות רוטשילד 23. המגרש היה שייך לאבא והדוד וולודיה בנה את הבית, קומה תחתונה למשפחת ממה וקומה עליונה למשפחתו. הייתה זו שותפות ללא חוזה ערוך וחתום. אני ודיק עברנו לגור יחד עם ממה בבית החדש.

שאיפתנו - שלי ושל אליהו - הייתה לחיות בקיבוץ. לא רציתי כי אליהו יחזור מאירופה וימצא אותי בבית ממה בתל-אביב. לא ידעתי לאן ללכת.

בא טבנקין לדבר איתי ופגש אותי בחמימות רבה. היכרתי אותו עוד מימי כנרת. היה אהוב. אליהו ואני היינו איתו בידידות. גם יהודה וגאולה אהבו אותו נורא. היה אדם מקסים. איש שיחה יוצא מן הכלל, מעניין ומרתק. כוח מגנטי. היה מבין לנשמת הזולת.

טבנקין ישב איתי יום שלם ואמר כי אמונתו היא שאליהו מוכרח להיות בעין-חרוד. דיבר על לבי כי אשמח חיל חלוץ ואבוא עם התינוקת כבר עכשיו לעין-חרוד. הרעיון הזה התמזג עם מחשבתו של אליהו - מחשבתו על "הקיבוץ הגדול".

שוכנעתי ונסעתי עם דיק לעין-חרוד. ישבו אז על-יד המעין. החברים גרו בצריפים ובאהלים. התנאים היו קשים. עבדתי עם אשתו של יאני אבידוב בבית-הילדים (היא התאבדה לאחר שנים רבות). דב של יאני היה בגילה של דיק.

הייתה הרגשת יצירה יום-יום ורגע-רגע. יצירת החיים. הרגשה של בראשית. הרגשה של שותפות בהגשמת החלום, הגשמת המהפכה בחיים. לכל הקשיים אין ערך. הם נעשים חביבים. בתנאים טובים אין שום חידוש. למה הם מביאים? לסטטיות. ולסטטיות אין ערך. לראשית ההתהוות יש ערך. ההרגשה הזו מילאה את האדם. הייתה משכרת. הייתה לי שם תקופה נהדרת.

לדיק מלאה שנה בעין-חרוד. ביום מלאת לה שנה התחילה ללכת. פתאום התייצבה על רגליה והלכה. שם גם התחילה לדבר. בהיותה בת 14 חודשים דיברה שוטפת. לא היו לה חבלי דיבור. אולם סבלה נורא מירידה במשקל. אולי השפיע לרעה שינוי באקלים. אולי המעבר מהחממה בבית אצל ממה. שם נשאנו אותה על כפיים - אני וממה וגאולה. ופה - נכנסה למשטר של בית-התינוקות. שלט אז המולך של הלינה המשותפת של הילדים. רזתה ורזתה, אבל לא התאוננה.

יום אחד נכנסתי למתפרה. היה שם ראי לא גדול. הסתכלתי בו וראיתי בחורה זרה לובשת שמלה שלי. לא הבנתי מה קרה. התקרבתי לראי. הייתה זו לא בחורה זרה אלא אני עצמי בשמלתי. ההיקף שלי השתנה. הבנתי כי אני הולכת ודועכת עם דיק.

בינתיים חזר אליהו מפולניה. היה פעיל ב"הגנה". היה פעיל גם ב"אחדות-העבודה" שהייתה בשפל. הוא שמח שדיק ואני בעין-חרוד וחשב שיצטרף אלינו בקרוב. אבל בגלל העבודה זה לא יצא. החיים התחילו להיות בלתי-אפשריים. הייתי לבדי בעין-חרוד, התפוצצתי לבדי בגלל הילדה. המשכתי ככה כמה שיכולתי. נמרטו העצבים.

כך הרגשתי לבסוף שמוכרחים "לברוח" עם דיק. קודם כל להבריא אותה ואחר-כך לראות באיזה מקום, באיזה קיבוץ, לחיות.

היה חפא בסביבה - ד"ר הרשקוביץ (ראשית בית-החולים של עפולה). היה בא מדי שבוע בשבוע לבדוק את הילדים. הייתי מדברת איתו. יום אחד לאחר ששקל את דיק, אמר כי משקלה אינו משקל. שאלתי אותו אם כדאי לקחת אותה מכאן. השיב לי בשאלה: "לאן את יכולה לקחת אותה?" סיפרתי לו כי יש לי אם בתל-אביב. שאל אותי: "איזה דירה יש לה?" אמרתי לו כי הדירה גדולה, החדרים מרווחים. אמר לי: "קחי אותה מהר".

לגבי תקופת החיים בעין חרוד, לגבי התקוות שתלינו בחיים בה, נשאר אצלנו משקע של הרגשת כישלון.

בתל-אביב

באתי עם דיק אל ממה לשדרות 23. גם אליהו בא לשם וזמן-מה גרנו יחד עם ממה. אחר-כך יצאנו לדירה נפרדת ברח' נחלת בנימין.

במקומנו באה רבקה עם דב ותיתה לגור עם ממה. היה תמיד ברור מאליו, כי חייבים לגור עם ממה. לא עלה על הדעת שהיא יכולה לחיות לבדה.

דיק התחילה להבריא בתל-אביב. מייד התחילה לעלות במשקל, להתמלא. היינו מאושרים בה. בדירה שברח' נחלת בנימין נולדה דליקה.

בינתיים הוחלט כי רבקה ודב ייסעו ללונדון. נפתחה מחדש שאלת המגורים עם ממה. ואני, כמובן, רציתי להטות שכם. אליהו אפילו ממש רצה לגור איתה. אהב את ממה. אמר שזה יפה וטוב לגור עם סבתא.

וכך חזרנו לשדרות 23. דליקה הייתה אז בת 10 חודשים. שינוי - אני ואליהו - לא הבנו כי עשינו במעבר זה צעד גורלי.

ממה לא הבינה את ההבדל בין חיינו כילדים, כאשר היינו צעירים ובודדים - ובין חיינו אחר-כך - כאשר נעשינו מבוגרים ובעלי-משפחות. בעבר חייתה את חיינו וזה היה יפה. היא המשיכה בזאת. לא הבינה, כי נתווה פה גבול של משפחה חדשה, תחום של משפחה אחרת. קרובה, אבל אחרת. לא רצתה להבין את זה. לא רצתה לקבל את זה. הייתה מאשימה אותי ואת אליהו שאיננו משתפים אותה בעניינינו.

מצד שני היה קיים הקשר החזק אל ממה. הוא לא פג. יהודה וגאולה היו באים לבקר כל הזמן את ממה. הבית היה מרכז. הם אהבו נורא את אליהו. הכל היה ביחד. הכל היה צריך, כאילו, להיות יחד.

משה היה בא בלי סוף - גם היה מתראה עם ממה ואיתי ועם אליהו יחד. וגם היה יכול לדבר לחוד עם ממה ולחוד עם אליהו. כלפי חוץ היה הכל, כאילו, בסדר.

הילדים במשפחה התחילו לגדול. כנכדים אהובים היו באים אל הלב המשפחתי.

ואליהו התחיל פשוט לסבול. היחסים בינו ובין ממה התקלקלו. לא יכול לנגן לפי הניצוח שלה. היו ביניהם התנגשויות.

הבית היה ביתה. סידור הרהיטים היה הסידור שלה. אי אפשר היה לשנות שום דבר. אי-אפשר היה להזיז כיסא ממקום למקום. אליהו אהב נורא לשמוע רדיו. בלילות היה מחפש תחנות רדיו בעולם. אהב לשמוע את הרדיו הרוסי. כל-כך רציתי לסדר לו פינה שבה יוכל לשמוע את הרדיו במנוחה, לקנות כורסה ולהעמידה ליד

הרדיו - אי-אפשר היה לעשות דבר פשוט כזה, טבעי כזה, ב"משטר הדיקטטורי" של ממה. ברור שהיינו צריכים לעזוב ולגור בדירה נפרדת. אולם בתקופה שזה היה אפשרי - לא הבנו את הדבר היטב. החמצנו את הרגע. אחר-כך באו קשיי החיים היום-יומיים, הסידורים ה"ארעיים", פתרונות לעת-מצוא. ואחר-כך באו האסונות. להשאיר את ממה לבדה אחרי אלה - היה אכזרי.

(אלה היו הדברים האחרונים שרשמתי מפי עדה ב"מחברת הזיכרונות". את הדברים הבאים כתבה בכתב ידה. י.מ.)

"אני מייחסת זאת (תופעה מסוימת בחיים - י.מ.) במידה רבה לתכונה המיוחדת של אליהו: כאשר היה נגמר לו משהו, פניו היו קדימה ולא לחיטוט העבר. כאשר היה גומר, היה זה תמיד בלי שיריים. יש דוגמאות משעשעות.

למשל: היה מבאי בית יציב-מרי-בילינסון (הם גרו בדירה אחת - י.מ.). היינו שכנים והוא היה מבלה שם שעות. מאוד אהב שיחה עם בילינסון והיה בידידות עם מרי. לה היה חשוב הדבר כי, בעצם, חייתה חיים קשים. יום אחד סיפרה לו משהו מרי, אשר לא מצא חן בעיניו. פתאום הרגשתי כעבור כמה זמן שאינו הולך שמה וממש התפלצתי בתום-לב. מה קרה? הוא בעצמו לא ידע ורק בקושי נזכר במומנט מסוים וסיפר לי את הדברים. לא אספר כי אין זה חשוב. אבל עצם העובדה. הייתי אומרת לו: "אינך משוחח שוב עם בילינסון". היה אומר לי: "אני רואה אותו במערכת, בוועד הפועל. אני מוותר עליו". נעלבתי מאוד בעד מרי. ידעתי מה זה בשבילה. אמרתי: "איך יכולת לעזוב אותה?" רק צחק. הוא לא היה ברוגז איתה והיה קורה שהיה בא, אבל זה היה כבר דבר אחר. לגמרי אינטלקטואלי.

אני לא דיברתי איתה על זה. הייתי בטוחה שזה פגע בה.

היה ביחסים קרובים עם זיאמה (ארן - י.מ.). זיאמה היה מבאי הבית משך שנים. היה מבלה אצלנו ערבים ארוכים. שר אצלנו ובכלל - שיחות אין ספור בתוך כל החברה. אבל הוא העיקר. יום אחד זיאמה הנעלבן נעלב ולא היה קשה להיעלב על אליהו. ובבת אחת עקר מביתנו ולא נכנס אלינו 5 שנים. הייתי אומרת לו: "הוא לך - זה לא כל-כך חשוב, אבל אתה יודע מה זה בשבילו. עשה משהו להחזירו". רק צחק - אין דבר כזה.

הייתי אומרת לו: "אם תעזוב אותי פעם - אפילו לא תפנה אחורה לראות איך נשארתי". היה רק צחק.

כדי שהילדים שלי לא יחשבו שהיה לי התפקיד של קורבן או שהייתי מקופחת - רק בשבילם אני חייבת לומר: הייתה משפחת גולומב מחוננת בטלנט האהבה. לדעתי זהו טלנט. אצל כל אחד זה התבטא בצורה שונה לפי תנאי החיים והשתלשלותם. אבל הטלנט היה גדול וזכיתי בו במלוא העוצמה עד הרגע האחרון.

הייתי יכולה לספר זיכרונות על חיינו אחר-כך כי סוף-סוף זה העיקר. לולא הוכיתי באלם זה היה בוודאי. ויש המון דברים מעניינים ופיקנטיים. אבל זה נלקח ממני. ולי נדמה שכולכם זוכרים לא רע את ימי הילדות. בכל אופן זוכרים שחיינו תמיד כמו על הר געש ובמתח כזה שנדמה לי שמעטים חיו כך בתוך הבתים.

היו תסביכים שונים. אצלנו התסביך הרציני ביותר הייתה ממה. אבל חיי הפרט לא נפגעו לעולם והיו יחד עם זה תמיד לשירות חיי הכלל. נדמה לי שזה היה משותף. נדמה לי שהיסוד הזה זכור לכולכם היטב.

רציתי עוד לציין: כשהיינו בגירוש, אליהו ודב היו לבדם ביהודה והייתה זו תקופת פריחה של רעות ועבודה ציבורית לגמרי משותפת.

עוד רציתי לציין במיוחד את הרעות הבלתי נמצאת כלל שהייתה בין משה, אליהו ודב. על זה ניסיתי פעם לכתוב ולא הצלחתי כמובן. אבל יש לי איפה שהוא איזה דף כתוב על זה בלי גמר משפטים. אני אמצא אותו ואתן לך בתוספת לכל הגמגומים".

חלום שעדה רשמה בשביל דיק תוך כדי שיחה שניהלה איתה, בכתב:

"היום נרדמתי ביום בבוקר וחלמתי על אבא באופן כזה כמו שמעולם לא חלמתי. הייתי מספרת לך מזמנים קדומים לפני שהיינו יחד. והוא נראה לבוש כמו מרוסיה במכנסים כהים וחולצה כהה והולך קצת כפוף ואני רואה אותו רק מאחור ---

אני כאילו מתעוררת ופתאום חושבת שלא ראיתי המון זמן ואני חושבת מה זאת אומרת --- הוא כל הזמן לא בא. מי יודע? אולי הוא בכלל לא חושב עלי כי כל-כך הרבה זמן איננו בא לראות אותי. ואני פתאום נזכרתי שזה כבר המון זמן ומחליטה שאני אלך אליו. ואני יוצאת לרחוב והרחוב חצי חשוך וריק מכל אדם (זה ביום). עד להחריד. ואני חושבת: איך זה אני אחיה במדבר כזה אם הוא איננו --- ואני יודעת איך להגיע

אליו. ואני נבהלת - אולי לא אמצא אותו. צריך ללכת בבוקר השכם לפני שהוא יוצא. ואני ממהרת ללכת וכאילו רואה אותו ברקע כמו בחלום.

ואז העירו אותי לתרופות של 11:00.